6 De peetvaders bleven het proberen

Een resident in Ons Indië

De nieuwe partijvoorzitter had een vliegende start. Nog voor zijn formele benoeming was Wim van Velzen al volop bezig. Hij mocht alleen niet te schielijk weg van het onderwijsministerie, dus moest hij het eerste halfjaar het CDA erbij doen. De partij stond er minder goed voor dan hij had gedacht. Ruimte voor nieuwe initiatieven was er financieel nauwelijks en het Haagse bureau had hij als Brabantse regiovoorzitter al topzwaar gevonden. 'Ik schrok van de samenstelling van het apparaat. Voor de politiek inhoudelijke discussies, mijn hoofdopdracht, stond niet meer dan vijftigduizend gulden op de begroting – een halve formatieplaats.'

Begin 1987 stuurde Deetman hem met de directeur-generaal hoger onderwijs, de PvdA'er Roel in 't Veld, naar een OESO-conferentie in Osaka. 'We kregen pech met het vliegtuig en zaten vast in Bangkok. We hebben uren zitten bomen over de vraag hoe je de CDA-filosofie eigentijds en offensief kunt formuleren.' De twee topambtenaren van Onderwijs smeedden in de tropische hitte een filosofie, die zij wel uitdagend vonden. 'We bedachten dat het CDA de stap moest zetten van "de zorgzame samenleving" naar een breder begrip van de maatschappelijke ontwikkeling: de *verantwoordelijke samenleving*. Dat bouwde voort op de eerdere gedachte van Steenkamp. Ik wilde een CDA-concept dat niet zo kneuterig was, niet zo vast zat aan het pannetje soep voor de buurvrouw. Dat was Brinkman en Oostlander voordien wel verweten. Ten onrechte, overigens.'

Van Velzens enthousiasme viel bij de gestaalde kaders van de partij en het Wetenschappelijk Instituut niet altijd even goed. De balans tussen herkenning en vernieuwing, voor de CDA-filosofie én het CDA-personeel aan de top vitaal, sloeg voor de een te veel door naar vernieuwing en voor de ander te veel naar obligate reacties en patronen. Het Wetenschappelijk Instituut vreesde bovendien voor zijn onafhankelijkheid. 'Van Velzen liet een begerig oog vallen op ons bureau met zijn

zes medewerkers. Als de voorzitter de partij aan het discussiëren moet krijgen en er zitten daar zes wijze uilen, die zelf wel uitmaken wanneer ze eens zullen bevallen van een rapport...,' zucht Jos van Gennip, die steeds intensiever bij het instituut betrokken raakte.

Van Velzen beaamt: 'Ik schrok van de territoriumdrift. De gemeenschappelijke noemer was zwak ontwikkeld. Het Wetenschappelijk Instituut stond volstrekt apart. Een eerbiedwaardig instituut met een eigen sturing die niet was gerelateerd aan de prioriteiten van de partij. Maar de partij betaalde wel een hele berg geld aan het Wetenschappelijk Instituut. Op een gegeven moment vroegen we als dagelijks bestuur: kan het niet efficiënter? Die cultuur van verzakelijking was een schok. We moesten discussies voeren, maar we waren geen meester over onze eigen processen, want we wisten niet wanneer het instituut zaken opleverde.'

Van Velzen spreekt met klem tegen dat hij de onafhankelijkheid van het Wetenschappelijk Instituut wilde aantasten. 'Ik wilde het alleen over de programmering hebben voor zover het ging om het gedeelte dat door de partij, een miljoen gulden, werd betaald. Alleen daarvan wilde ik weten: wat krijg ik en wanneer? Ik had niet de drang de inhoud te sturen. Het Wetenschappelijk Instituut reageerde vanuit bedreiging. Denken dat iemand iets anders bedoelt dan hij zegt, dat heb ik daar nogal aangetroffen. Er was veel wantrouwen.'

De nieuwe partijvoorzitter legde zijn oor liever te luisteren bij nieuwe mensen, bijvoorbeeld bij hen die in 1986 voor het CDA waren gewonnen. 'Ik vond dat het CDA open moest staan voor meer dan de krimpende markt van trouwe kerkgangers. De partij moest zich verbreden, en dat moest ook tot uitdrukking komen in de personen en in de taal. Als je alleen de tale Kanaäns spreekt, communiceert dat moeilijk met een steeds grotere groep in de Nederlandse samenleving, die niet meer naar de kerk gaat, maar wel kan worden aangesproken op christen-democratische waarden en idealen.'

Met impulsen door nieuwe personen hoopte Van Velzen dat het partijbestuur kritischer zou worden tegenover Lubbers en De Vries. 'Het politieke debat in het partijbestuur ging niet veel verder dan wat de krant de dag ervoor had geschreven. De kritische rol, het mee uitzetten van de lijnen, kwam slecht uit de verf. Dat nieuwe geluid moest niet komen van de vrijgestelde beleidsmedewerker van het CNV. Ik wilde naar een zwaarder niveau. Ik keek ook naar professoren en leden van een raad van bestuur.' Van Gennip zag het met lede ogen aan. 'Op de *bandwagon* van het succes boden zich veel mensen aan, die ik liever

niet wilde laten meeliften. Snelle jongens,' zegt Van Gennip. 'Dat is het heerlijke van de huidige toestand van het CDA: die zien we niet meer!'

Van Velzen liet zich door de buitenwacht inspireren op bezinningsdagen van zijn dagelijks bestuur. Daar vertelden buitenstaanders hoe ze tegen het CDA aankeken. Onder hen Ben Knapen, hoofdredacteur van NRC *Handelsblad*, en Elsemieke Havenga, de hockeyster – 'Het verslavende aan topsport is om met een team tot succes te komen en met elkaar de emotie van het winnen te ervaren'[170] – en tv-presentatrice die Ajacieden leerde omgaan met de pers. Van Velzen: 'We keken van buiten naar binnen en maakten sterkte-zwakteanalyses. Hoe ontwikkelt de partij zich in haar omgeving? We maakten programma's voor wat de komende jaren moest gebeuren. Daarin speelde Bert de Vries als fractievoorzitter nauwelijks een rol. Elco later veel meer.'

Zijn verhouding met fractievoorzitter De Vries was Van Velzens eerste domper. 'Net partijvoorzitter ben ik op Bert de Vries afgestapt en heb hem gezegd dat ik het op prijs zou stellen als we eens in de veertien dagen samen zouden lunchen, opdat we elkaar niet voor de voeten zouden lopen. Daar kwam niets van in. "Wim," zei Bert, "jij moet zorgen dat de financiën van de partij op orde zijn en dat er genoeg leden zijn. Verder niks." Mijn opdracht is ietsje anders, zei ik. "Dat zie ik niet," zei Bert. "Jij mag al bij het fractiebestuur zitten, jij zit al bij de fractievergadering, ik zit bij jouw partijbestuur en jouw dagelijks bestuur en we maken het bewindsliedenoverleg mee. Dat lijkt me meer dan genoeg."'

De tweede domper voor Van Velzen was dat de leiding van de Kamerfractie niet accepteerde dat hij werk maakte van de verdieping, zijn opdracht. 'De fractie en haar voorzitter volgden de inhoudelijke discussies met wantrouwen. Slechts een enkel fractielid pikte de resultaten op. In fractievergaderingen en vooral achter mijn rug naar de pers spraken Kamerleden er snerend over. Sommigen probeerden het zo te leiden dat ik verantwoording moest afleggen in de fractie. Dat heb ik geweigerd.' Van Velzen verklaart deze houding zo: 'Het kabinet bepaalde het beleid, de rol van de fractie was klein. De fractie werd boos op de partij, die zich inhoudelijk ook profileerde. Vanuit de fractie is in de loop der jaren een actie beschadiging voorzitter georganiseerd.'

De nieuwe partijvoorzitter had de ambitie om de CDA-filosofie op een nieuwe manier uit te diepen. Er kwam niet vooraf een of andere doorwrochte nota van het Wetenschappelijk Instituut, die dan door de afdelingen van commentaar moest worden voorzien om vervolgens te worden vastgesteld door de partijraad. De omgekeerde route werd ge-

nomen. Van Velzen stelde een ruwe schets in de partijraad aan de orde met de vraag wat bij voorrang moest worden uitgewerkt. De rapportages vanuit de discussiegroepen van de partijraad zou het bestuur verwerken in een rapport, dat door de partijafdelingen besproken kon worden. Het bestuur zou dat afronden met het voorleggen van conclusies aan de partijraad. Twee dingen vielen op: het partijbestuur stelde zich op als procesmanager, en een eigen rol van het Wetenschappelijk Instituut als de taboezoeker was geen onderdeel van dat proces. Iedereen in de partij werd betrokken bij de discussies, maar het Wetenschappelijk Instituut verloor zijn rol van *vooruitdenker*. Steenkamp zegt over de uitvoering van de opdracht, die hij de nieuwe voorzitter had gegeven: 'Dat heeft hij uitstekend georganiseerd. Zo goed, dat de mensen er stapelgek van werden.'

In 1987 leidde de nieuwe aanpak tot het rapport *De verantwoordelijke samenleving*. In de kern was het een uitwerking van de denklijn van Wijffels en Borstlap uit 1983 over de crisis van de samenleving, de werkloosheid en de aanval op de *ik-cultuur*. Nu de omstandigheden gunstiger werden, kon een perspectief worden geschilderd van herwonnen welvaart, van groei van werkgelegenheid en evenwicht in de sociale verhoudingen. De verantwoordelijke samenleving was in dat perspectief een bestel waarin de taken van overheden, burgers en sociale verbanden in een nieuw evenwicht zouden worden gewaarborgd. De sanering door het beleid van de kabinetten-Lubbers was dus geen doel op zich geweest, maar een springplank naar een dynamischer maatschappij met ruimte voor eigen verantwoordelijkheid. Als het karwei af was, begon het echte werk pas.

De economische groei zou ruimte bieden voor investeringen in modernisering, maar niet in nog meer overheid. Burgers en hun organisaties zouden de dragers van de modernisering zijn. Maatschappelijke taken zouden moeten terugkeren naar hun oorsprong. De school aan de ouders, de zorg aan de gezinnen, het sociaal vangnet aan de sociale partners, nutsbedrijven aan zelfstandige organen. De overheid zou zich dan kunnen concentreren op haar eigenlijke rol, op haar kerntaken. Een écht schild voor de zwakken was beter dan vele dienblaadjes voor vele belangen. De overheid zou geen afvalbak meer zijn voor problemen veroorzaakt door de *ik-cultuur*, maar een effectief, gerespecteerd gezag dat zijn roeping en zijn beperkingen kende. Die overheid zou minder kosten en de ruimte voor de taken van de zin-kernen verder vergroten. Gespreide verantwoordelijkheid én gerechtigheid kregen zo een eigentijds perspectief.

Dit sloot aan op hoe Lubbers dacht over zijn karwei, merkte Borstlap. 'Na de winst in 1986 met *het karwei afmaken*, kwam de vraag: wat is het karwei afmaken? Lubbers kwam ook tot de conclusie: saneren was prima, maar wat nu? Als je daarmee doorging, kwam je op het bot. Je moest daarom de structuren zelf veranderen, want de randvoorwaarden van de sociale zekerheid klopten niet meer, noch van de volksgezondheid, van de huisvesting et cetera. Je moest een vernieuwingsslag maken in de grote sectoren van publieke dienstverlening om een nieuw begin te maken.' Bert de Vries zat daar niet op te wachten. 'Ik ben er nooit zo warm voor gelopen, omdat het ideologisch gehalte van de discussie mij niet heeft overtuigd. Ik vond het nogal dun.' Toch onderstreept ook hij wat Van Gennip, Lubbers en Steenkamp zeggen: 'Van Velzen heeft die opdracht van *de diepte in* met grote gretigheid aanvaard. Hij heeft de partij stevig aan het werk gezet.'

Nu het CDA de diepte inging, ontstond er in de partij geleidelijk een driestromenland. Dit was een hele verandering ten opzichte van de periode 1978-1986. In die jaren bestonden twee richtingen binnen de dominante koers van spreiding van verantwoordelijkheden en versobering van de collectieve sector. De ene was die van de balans, het behoedzaam denken van Bert de Vries, en eerder van Albeda. De Vries bepleitte ook wel het saneren, maar na 1987 zou dit toch min of meer als afgerond kunnen worden beschouwd. Het overheidstekort moest nog wel omlaag, maar de nadruk zou gaan liggen op het behoud van sobere overheidstaken op veel terreinen. Alleen zo zou het evenwicht tussen welvaart en welzijn, tussen sterke schouders en zwakke groepen, bewaard blijven.

De andere onderstroom was die van de sanering, het denken van Jelle Zijlstra en Onno Ruding. Zij wilden doorzetten en de tekorten en de staatsschuld wegwerken. Welvaart en welzijn zouden alleen zo gegarandeerd kunnen worden. Door meer ruimte te bieden voor de bedrijven en de burgers van wie de werkgelegenheid, de collectieve voorzieningen en het sociaal vangnet afhingen. Zij wilden na 1987 een nieuwe sprong naar voren maken: meer ruimte voor bedrijvigheid en minder lasten op arbeid en de middeninkomens. De overheidstaken moesten daarom tot haar kerntaken worden teruggebracht.

Deze twee stromingen kregen meer scherpte toen 'de verantwoordelijke samenleving' werd uitgediept. Die filosofie werd de derde stroom in het driestromenland van na 1986. Zij droeg aspecten van beide andere in zich, maar was niet zo geënt op de economische problemen van begin jaren tachtig. De vraag werd interessant welk van die twee eer-

dere stromingen zich met de nieuwe filosofie zou verbinden. Zouden de koers en ideologie van het CDA een interne coalitie Ruding-Van Velzen of De Vries-Van Velzen laten zien? De Vries verwachtte weinig heil van de nieuwe filosofie. 'De discussie daarover voegde niet veel toe aan het basisgevoel van kiezers: die mensen vertrouw ik. Dat is een onderbuikgevoel. Kiezers win je met een aansprekende lijsttrekker en met beleid dat mensen het gevoel geeft dat het bestuur in goede handen is. Hoeveel kiezers heeft het CDA gewonnen met de *verantwoordelijke samenleving*?'

In de beginperiode van het tweede kabinet-Lubbers was het nieuwe driestromenland nog toegedekt. De aardgasklap maakte verdere sanering logisch. Het gedreven begin van Van Velzen en een onverwachte vernieuwing van de Kamerfractie door de grote winst verhulden de spanningen. Het netwerk rond Brinkman en Deetman mocht niet klagen over zijn rol in de vernieuwing. Willemien van Montfrans werd vice-voorzitter van de partij, Peter Boorsma voegde zich bij Jef Pleumeekers in de Eerste Kamer en werd snel spraakmakend woordvoerder op financieel-economisch terrein, en René van der Linden werd staatssecretaris voor Europese Zaken. De groep die eraan kwam, begon aardig te arriveren. Eén van hen vertrok. Ad Veenhof pakte zijn carrière bij Philips op toen duidelijk werd dat hij in het CDA tegen een plafond stootte. Het netwerk had tijdens Lubbers-II geen gezamenlijke sessies meer. Nieuwe uitdagingen leken er nauwelijks te zijn, het CDA liep gesmeerd.

In de Tweede Kamer kwamen in de fractie van 1986 drie nieuwelingen rap naar voren: Pieter Jan Biesheuvel, Wim van de Camp en Jaap de Hoop Scheffer, oud-secretaris van Hans van den Broek en bekeerde D66'er. Oude rot Gerrit Gerritse zegt: 'Dat was de beste fractie die ik heb meegemaakt. Ze was één geheel, er was cohesie. Bert had een positie gekregen, door de strijd tegen de dissidenten was hij geweldig gegroeid.' Met Gerritse en fractiesecretaris Fred Borgman had De Vries twee door de wol geverfde mensen die hem goed aanvulden. Borgman praatte de nieuwe leden in en investeerde in hun wensen en vragen. Dat deed hij heel persoonlijk. Die toon was ook merkbaar in zijn benadering van het euthanasievraagstuk. Hij gaf het CDA geloofwaardig profiel.

Toch ontstond irritatie. Door de weeffout in het kabinet – ministers hadden niet gerouleerd – kon oud zeer naar boven komen. Irritaties groeiden nu doordat er nauwelijks doorstroming was geweest van fractie naar kabinet. De nieuwe lichting stond zowat te trappelen om

het karwei af te maken en wilde daar de ruimte voor krijgen. 'De oude hap domineerde. Ruud stond daar boven, zaligmakend na een winst van elf zetels. Hij was al een beetje God, en toen helemaal,' zegt Van de Camp. Lubbers was de fractie ontstegen en dat stak. Van de Camp: 'Hij was als een resident die naar Ons Indië was gestuurd: die gingen vaak ook best goed om met het inlandse kader. Maar Ruud is nooit een van de fractie geweest. Hoe hij soms optrad... Iemand vroeg het woord en hij zei: "Ik trek eerst even de conclusies, daarna krijg jij het woord." Tegen een ander zei hij: "Als jouw inbreng even kort is als consistent, dan heb jij nu het woord."'

Bert de Vries zette zich weer schrap. In de zomer van 1987 kwamen zijn stekels overeind, want er was plots een forse meevaller in de begroting. De ingrepen om de aardgasklap op te vangen hadden gewerkt, zo goed zelfs dat economie en werkgelegenheid boven verwachting herstelden. 'Voor de zomer steggelden we nog over de pijn die we bij de uitgaven moesten incasseren. In de vakantie kwam er ineens een belastingmeevaller uit de hoge hoed van de minister van Financiën, die hij wilde inpikken voor lastenverlichting,' zegt De Vries. Op dat moment was hij aan het windsurfen in het vreedzame Joegoslavië. 'Achterdochtig van nature dacht ik: wist-ie dat niet van tevoren? Als er meevallers worden verdeeld, had ik wel even willen meepraten.'

Het wantrouwen zat diep. 'Bert de Vries heeft nooit willen geloven dat die meevaller zó onverwacht was. Hij voelde zich genept, het is nooit meer goed gekomen,' vertelt Rudings vertrouweling Hans Hillen. 'Onno drukte met Jan de Koning en de VVD een tariefverlaging door als opmaat voor de lastenverlichtingsoperatie-Oort. Belastingverlaging op dat moment was voor Bert hoogverraad. Dat zei hij letterlijk.' De Vries trok een harde conclusie: hij ging openlijk zijn verschil in visie met Ruding onderstrepen. Hij maakte het driestromenland voor iedereen zichtbaar. In een artikel in *Economisch Statistische Berichten* formuleerde hij zijn verzet tegen drastische reductie van de collectieve uitgaven en voorzieningen. Zo'n 60 procent van het nationaal product zou via overheden en sociale stelsels gereguleerd en verdeeld moeten blijven. Sociaal evenwicht maakte dat noodzakelijk. Dat hield verdere versobering in, maar geen fundamentele herziening van de verzorgingsstaat. Daarmee verwijderde hij zich van de filosofie van de *verantwoordelijke samenleving*. Die ging wel uit van zulke veranderingen.

De Vries noemde deze opvatting zijn kwalitatieve norm. Al snel viel de term *Bert-norm*. De humor daarvan kon De Vries niet inzien, daar-

voor was het hem te veel ernst. 'Die term was geen compliment. Het waren geen vrienden van mij die hem hebben bedacht. Het was ontstaan uit de behoefte er de vloer mee aan te vegen.' Van Velzen: 'De pleuris brak uit. Ik heb nog zó'n pak stukken van Lubbers met wat die daar allemaal tegenin heeft gebracht. De Bert-norm was oud denken, die legde een deken over de samenleving.'

Niet alleen Bert de Vries vond bezuinigen om de lasten te verlagen een verkeerde aanpak. Ook Wim Deetman zette zich schrap. 'Door Oort en andere belastingverlagingen kon ik gaande Lubbers-II de ombuigingen niet meer verdedigen, omdat ik mijn verhaal niet meer had. Ik kon niet meer aankomen met financieringstekort, schulden of weet ik veel. Ik heb enorme klappen uitgedeeld, die waren te dragen omdat de hele samenleving klappen kreeg.'[171] De tijd was rijp voor nieuw denken over investeringen in kennis en in jongeren, vond hij. Lubbers zag dat zijn barometer hoge druk aanwees. 'Wim zei: het is wel. Het pijnpunt was niet alleen de bezuinigingen bij hem. Moesten die om het financieringstekort verder te verlagen, dan zette hij zich daarvoor met zijn volle gewicht in. Maar op het moment dat dat geld werd uitgegeven aan lastenverlichting, sloegen de stoppen door.'

Problemen waren er ook elders in de coalitie. De Korte flopte als vice-premier en fractieleider Voorhoeve werd *de facto* de VVD-leider. De balans van Jan de Koning als CDA-leider in het kabinet met de eerste man van de VVD hing daardoor scheef. 'De opzet met Jan en de vice-premier van de VVD kwam in mijn tweede kabinet minder uit de verf. De Korte was zwakker dan Van Aardenne. En dat *Calimero-effect* ging een rol spelen,' nam Lubbers waar. Zijn eigen optreden tegenover een zelfverzekerdheid veinzende Joris Voorhoeve maakte het niet beter. Lichtgeraakt haalde Lubbers uit naar opmerkingen in of buiten de Kamer, die hij als aantastingen van zijn persoonlijke eer opvatte.

Bert de Vries schrok ervan, omdat het zijn plezierige relatie met Voorhoeve ondermijnde. 'Ik heb me verkeken op de verhouding van Joris en Ruud. Daar ging vrij gauw wat wringen. Dat werd aangescherpt doordat Joris dingen zei waarmee hij Ruud raakte op een plek waar hij overgevoelig is: zijn integriteit, zijn persoon. De manier waarop Ruud reageerde was vaak weer een overreactie.'

De koele, instrumentele kant van Lubbers, zijn mentale hitteschild, begon te slijten. De VVD voelde zich weggespeeld en bleef worstelen met de gevolgen van de sluipmoord op Ed Nijpels. Veel CDA'ers voelden dit slecht aan. 'Ik kan me voorstellen dat de VVD zei: "Verdomme,

die christen-democraten zijn wel erg arrogant geworden." Waarschijnlijk hebben wij dingen gedaan en gezegd, ook in het kabinet, waardoor dat kwam. Een zekere zelfgenoegzaamheid begon erin te sluipen,' bekent Wim van de Camp.

Lubbers pikte zorgelijke signalen op en bezon zich op een bloedtransfusie voor de coalitie. Rond de jaarwisseling 1987-1988 werd op verschillende plaatsen gedacht over herijking van het regeerakkoord. De Koning, Deetman en Brinkman drongen daar al een tijdje op aan. Op het onderwijsministerie dwarrelde op dat moment het stof neer van het rumoer rond de computers voor de studiebeurzen. Ook op dat punt dacht Lubbers even mee: 'Geen gedoe, maar wel fors ingrijpen; de secretaris-generaal en zijn twee plaatsvervangers zouden de laan uit moeten.'[172] Deetman stak zijn nek uit bij de herijking van het regeerakkoord. Hij kwam met voorstellen voor extra investeringen in scholingsverlof voor werknemers en de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Door alle jongeren zonder werk een beurs in plaats van een uitkering te geven en door het verplichten van scholing kon die werkloosheid zelfs verdwijnen.[173] Het paste bij de *verantwoordelijke samenleving*, bij de nadruk op verantwoordelijkheidsbesef en op nieuwe structuren van het sociale vangnet.

Deze dadendrang was een antwoord op Lubbers' idee dat Deetman sneller sleet dan ministers die minder hoefden te bezuinigen. 'Vergelijk Wim Deetman eens met Hans van den Broek. Van den Broek slijt absoluut niet. En dat is maar goed ook.' Lubbers had in 1986 de ministers daarom graag willen rouleren, beweerde hij in *Vrij Nederland*, maar de verhoudingen binnen de VVD, tussen De Korte en Winsemius, hadden dat belet. Kritiek hierop kon hij zich nu indenken. 'Dat is een goed punt. Het was een moeilijke afweging. Misschien voelde ik me te zeer verbonden met de ministers met wie ik vier jaar had samengewerkt. Dat is het element van trouw in mij.' Om er na zuchten over het gemis van de ex-ministers De Ruiter en Winsemius aan toe te voegen: 'Ik wil het niet te mooi voorstellen. Er zijn prijzen die je betaalt, omdat je dóór moet.'[174] Deetman was gewaarschuwd en hij niet alleen.

De eerste maanden van 1988 werkten de smaakmakers van het kabinet aan initiatieven om de coalitie nieuwe *Schwung* te geven. Een extra aanleiding vonden zij in de beurskrach van najaar 1987: vertraging van de economische groei werd gevreesd. Lubbers had zijn lot verbonden aan een daling naar 500 duizend werklozen in 1990 en zocht naar wegen dat doel niettemin te bereiken. Hij tastte nieuwe ingrepen in de structuur van de overheid af om de kosten te drukken. In een gesprek

met De Koning en Deetman stelde hij voor om het openbaar onderwijs op te heffen en te vervangen door het veel goedkopere bijzonder onderwijs met zijn actief betrokken ouders, vrijwillige besturen en koepels. Deetman was gechoqueerd en kon Lubbers er met steun van Van Velzen met moeite ervan afbrengen.[175]

De Koning zette in op extra prikkels om jongeren aan het werk te krijgen. Zijn ideeën werden Lubberiaans 'gezwaluwstaard' met die van Deetman over scholing en versimpelde uitkerings- en beurzenregimes. Toen Lubbers dit aangreep om 500 miljoen gulden extra op de studiebeurzen te bezuinigen, trok Deetman zijn grens. 'Dat drukte Lubbers door en daarover ben ik zeer boos geweest.' Er was al een afspraak over hoe de groei van het aantal studenten zou worden opgevangen in de begroting. 'Daaraan heeft Onno Ruding zich perfect gehouden. Lubbers wou daar niet aan. Dat vond ik niet correct. Na afloop heb ik de deur laten knallen. Dat gaf bij sommigen wat schrik,' grinnikt Deetman.[176]

De herijking werd tegen Pasen publiek gemaakt onder de naam *Paaspakket*. Deetman en Lubbers gingen de boer op met hun nieuwe boodschap: jongeren zouden voortaan óf werken óf in enigerlei vorm voor een opleiding actief zijn. Iets anders hebben we gewoon niet, zei Deetman. Het minimumjeugdloon en de uitkeringen voor 23- tot 27-jarigen zouden omlaag gaan, dan verdween het perverse effect dat niet werken jongeren hoger inkomen bood dan scholing.

De combine Lubbers-De Koning-Deetman botste op Bert de Vries. Die zag in het *Paaspakket* het bewijs dat de onderstroom van de sanering met die van de verantwoordelijke samenleving ging samenvallen. Hij sloot een deal met Joris Voorhoeve om de minimumloonmaatregel af te stoppen. Voorhoeve was daar voor in. Zo kon hij voor de VVD een sociaal imago veinzen en een grote prijs binnenhalen: belastingverlaging voor de middengroepen. Bert de Vries zegt afgemeten: 'Ik vond het de arrogantie van de macht dat het kabinet voor de derde keer kwam met het voorstel het minimumloon te verlagen, terwijl het wist dat er een gemotiveerde fractievoorzitter was aan wie je veel kon verkopen, maar dat niet. Ze dachten: als we de druk maar hoog genoeg opvoeren dan gaat-ie wel door de pomp. Ik vond dat dom.'

Verlaging van het minimumloon met daarop afgestemde uitkeringsbeperkingen, vond De Vries onverteerbaar. 'Dan krijg je de discussie dat het belachelijk is dat mensen met niet werken een hoger inkomen hebben dan met werken. Met ijzeren logica komt dat er achteraan.' De Koning speelde het hard, hij liet weten aan aftreden te denken. 'Ik ben

bij iedereen thuis geweest, bij Rudolf (de Korte), bij Gerrit (Gerritse), bij Bert. Het lukte me niet. Mensen met wie ik een goede verhouding had, trokken hun steun aan de minister van Sociale Zaken in,' vertelde hij bitter.[177]

Lubbers en De Koning besloten het minimumloon eerst maar te laten rusten. 'Dat was nogal wat,' onderstreept Lubbers. 'Jan en ik hebben samen gezegd: "Bert zit kennelijk geblokkeerd. Dan kunnen we alleen door als we de fractie, als we Bert opzij zetten." Daar zagen we niets in. Naast de moeilijke discussie Deetman-Ruding hadden we nu ook de positie van De Vries. Dat was aanleiding om het CDA eens flink door elkaar te schudden.' Dat schudden gebeurde op allerlei manier. Lubbers steunde Deetman openlijk bij een nieuwe provocatie. Dat Deetman het financiële keurslijf van het regeerakkoord aanviel en opnieuw de uitbouw van 'het jongerendossier' eiste, vond Lubbers wel prettig. Het hield de druk op de ketel.

Het Wetenschappelijk Instituut werd ook aangepakt. Arie Oostlander vertrok naar het Europees Parlement. Meer dan een jaar zat de denktank van het CDA zonder leiding. Wim van Velzen benutte die tijd en pakte definitief het voortouw bij inhoudelijke discussies. Lubbers vond dat een goede zaak, want dat zorgde voor balans binnen het CDA. Dan kon hij zich meer op de achtergrond bewegen. 'De Vries en Van Velzen wilden graag hun eigen domeinen. Ik was zeer in het kabinet bezig en daardoor maakte ik het niet allemaal mee, zal ik maar zeggen,' vertelt Lubbers.

Hij ontsteeg zijn partij meer en meer. 'Geleidelijk maar zeker werden problemen ook opgelost door mij terug te dringen. "Je hoeft écht niet in de fractie te komen, je hoeft écht niet in het partijbestuur te komen, wat zou je?" werd mij gezegd. Tijdens mijn tweede kabinet ontstond een andere sfeer, een gedeeld leiderschap. De theorie van *wij zijn gedrie het leiderschap van het* CDA speelde in die tijd. Het was toen dat Helmut Kohl het dualisme binnen het CDA begon op te vallen. Hij vond dat maar vreemd. In die zin zag hij Wilfried Martens meer zitten dan mij.'

Premier Martens van België had in deze jaren zijn CVP stevig in de hand, iets wat juist daar niet vanzelfsprekend was. Hij was in 1981 premier geworden en had in 1985 na harde bezuinigingen en plaatsing van de kruisraketten een klinkende verkiezingsoverwinning behaald samen met de liberalen. Voor het CDA was dat leerzaam. Na een paar jaar werd Martens' kabinet opgeblazen. Er kwam vervolgens een kabinet met de socialisten. Martens vond het – à la Van Agt in 1981 – onge-

loofwaardig daarvan premier te worden. Pas na zware druk van koning Boudewijn zwichtte hij. Hem werd duidelijk gemaakt dat dit niet belette dat hij tussendoor de opvolger van Jacques Delors, de Europese Commissie-voorzitter, kon worden als deze zou teruggaan naar Parijs. Lubbers deed ook al vast een zet in die opvolgingsdiscussie. Na het *Paaspakket* en midden in een van de aanvaringen met Voorhoeve's VVD kondigde hij op de CDA-partijraad van 4 juni in Rotterdam aan opnieuw CDA-lijsttrekker te willen zijn. Over een Brusselse toekomst zei hij: 'Ik ben niet beschikbaar. Mijn plaats is hier, nu én in 1990, als dat nodig is, als u dat nodig vindt. Dat is wat mij betreft geen offer.' Een daverend applaus was het antwoord van het partijkader.[178]

Er gebeurde nog meer om het CDA flink door elkaar te schudden. Onder toezicht van Jan de Koning begon in het geheim een dialoog met de PvdA. Was die partij langzamerhand genoeg ontnuchterd om weer als partner in beeld te komen? Denkers van de partijen kwamen bij elkaar. De jurist Ernst Hirsch Ballin en de gezondheidszorgexpert Jos Werner uit het CDA en van de PvdA Kees Schuyt en Bram Peper, die het gezelschap in zijn kamer op het Rotterdamse stadhuis ontving. Elco Brinkman was ook van de partij. 'Interessante man, toegankelijk voor andermans opvattingen en redeneringen,' vindt Peper. 'Ik heb hem voor het eerst ontmoet toen ik bij hem langs moest omdat ik had gesolliciteerd als burgemeester. Hij was directeur-generaal binnenlands bestuur. Kijk, we hadden het er natuurlijk niet over of ik wel geschikt was. We raakten aan de praat over de ideeën van Max Weber.'

Brinkman was met Peper de aanstichter van de gesprekken. 'Brinkman was erin geïnteresseerd hoe de PvdA zich ontwikkelde,' vertelt Peper. De Rotterdamse socialist maakte zich steeds meer zorgen over de kloof tussen zijn partij en het CDA. Zeker toen hij van Lubbers een seintje kreeg. 'Hij raadde me zijn rede op de CDA-partijraad van juni 1988 aan. "Die moet jij eens lezen" zei hij met zo'n omineuze glimlach. Toen wist ik zeker dat hij steeds meer afstand nam van de VVD. Bij Lubbers speelde het evenwichtsgevoel, hij vond dat de socialisten weer eens aan de beurt waren.'

De eerste avond snuffelden de verkenners van CDA en PvdA aan elkaar. Het thema was in de woorden van gastheer Bram Peper: 'Er is tussen jullie geen communicatie. Stel dat er een *switch* moet komen: dat wordt helemaal niks. Hoe zou je toch tot iets kunnen komen? Tal van voorbeelden gingen over tafel. Jan de Koning noemde er heel wat. Hij was een sleutelfiguur, de paus van het CDA. De man die de PvdA vaak op de pijnbank had gelegd. Dat hij erbij zat was ook het signaal

dat Lubbers ermee instemde.' Zij spraken af op de tweede bijeenkomst na te gaan wat hen programmatisch bleef scheiden. Die tweede avond – na de val van het kabinet, ruim daarvoor was de datum geprikt – stelden zij vast dat de standpunten over abortus en euthanasie en het sociaal-economisch beleid overbrugbaar waren. Wim Kok volgde de gesprekken op de voet. 'Hoe is het afgelopen, wat is er besproken?' wilde hij van Peper weten. Lubbers liet zich in het CDA-topberaad bijpraten door De Koning. 'Jan ging daar ontspannen mee om. Het was open tussen Jan en mij, maar er was niet een precieze regie op dit punt.'

In Amsterdam-Buitenveldert leunde Ruud Koster tevreden achterover. De gepensioneerde reclameman en oud-campagneadviseur van de PvdA had al een tijdje diep op de achtergrond gependeld tussen PvdA en CDA. 'Hij investeerde er veel tijd in, lunchafspraken *à deux, à trois*. Al onder Den Uyl, want hij vond dat de oppositie van de PvdA niet zo ver mocht gaan als destijds tegen Van Agt. Hij vond dat de partijen *on speaking terms* moesten blijven. Koster had grote bewondering voor Lubbers en vond dat die een keer moest hebben geregeerd met de sociaal-democraten voordat hij internationaal gelanceerd zou worden,' vertelt Ed van Thijn, die in het 'voortraject' van de gesprekken op het Rotterdamse stadhuis betrokken is geweest. 'Uiteindelijk is het hele zwikje bij Bram Peper terechtgekomen.'

Jan de Koning was ook al een oude bekende van Ruud Koster. Hun contact was kruipolie tussen CDA en PvdA geworden. Niet voor het laatst zou dit netwerkje een opmerkelijke rol spelen. De na het Paasdebat zo teleurgestelde De Koning begon uit te zien naar andere opties dan die met de VVD. Misschien dat het CDA daarmee nieuw elan kon krijgen. 'Na zes jaar coalitie moet je er toch rekening mee houden dat het een keer spaak gaat lopen, zeiden Jan en ik tegen elkaar,' vertelt Ruud Lubbers.

Wil dat geloven!

Lubbers' tweede kabinet viel in de lente van 1989. Over niks. De crisis binnen de VVD liep uit de hand. 'Een godsgeschenk,' zegt Bert de Vries. De botsing rond het Paaspakket, de teleurstelling van Jan de Koning, spanning tussen Ruding, De Vries, Deetman en Lubbers en beschadiging van Hans van den Broek door het paspoort dat maar niet beveiligd kon worden tegen vervalsers – het maakte de sfeer in het CDA om te snijden. Bovendien bleek de partijvoorzitter niet in staat de ego's

in de top tot een betere verstandhouding te bewegen. 'Wim van Velzen zat met een premier en een fractievoorzitter die er al vier jaar waren, toen hij begon. Zij hadden verkiezingen gewonnen, en dan kom jij kijken als ambtenaar van buiten. Dan mag je de jas aannemen. Hij had moeite er tussen te komen,' zegt Schinkelshoek. 'Ik had er in 1989 mijn buik van vol,' erkent de partijvoorzitter. 'Ik had besloten me het jaar daarop niet herkiesbaar te stellen.'

Al voor de val van zijn kabinet was Lubbers begonnen de top rijp te maken voor een herschikking. Jan de Koning zou nu echt vertrekken en drong opnieuw aan op Bert de Vries als zijn opvolger. Lubbers vond het sowieso nuttig dat De Vries uit de fractie zou vertrekken. 'Schinkelshoek en ik hadden zorgen over Bert, hij praatte daarover met mij. Bert de Vries naar het kabinet, daardoor loste de kwestie vanzelf op,' hoopte de premier. De fractievoorzitter vond zelf ook dat hij toe was aan iets anders. Ruding opvolgen op Financiën lokte De Vries. Regeren met de PvdA inmiddels ook: 'Het was grondig kapot met de VVD. Kort voor de kabinetscrisis hebben de fractievoorzitters een reis gemaakt naar Japan. Toen heb ik uitvoerig met Wim Kok gesproken. Die legde mij omstandig uit dat sociaal-democraten toch helemaal niet van die verschrikkelijke mensen zijn. Dat ze verstandige opvattingen hebben, respectievelijk zouden kunnen ontwikkelen. Ik zag het met hem wel zitten.'

Ook andere wisselingen werden voorbereid. Ruding moest behouden blijven voor de politiek. Probleem was dat hij met Lubbers gebrouilleerd raakte en zijn irritaties niet langer opzoutte. 'Die twee ijsschotsen dreven uit elkaar. Naarmate De Vries eisen ging stellen en Lubbers voor zichzelf de ruimte nam om compromissen te maken groeide de ergernis bij Ruding,' zag Schinkelshoek. De premier kreeg via Jan de Koning een handvat aangereikt om Ruding opnieuw te strikken. Hij zag in Ruding een mogelijke opvolger, evenals in Hans van den Broek en Elco Brinkman. De Koning drong met KVP-nestor Schmelzer erop aan de CDA-ministers nu wel te laten rouleren. Hans van den Broek zou zich moeten ontplooien als de rechtlijnige jurist die hij was. Hij was gezien in het land en als minister van Justitie kon hij het paspoortlitteken wegwerken. Ruding kon zich dan op Buitenlandse Zaken ontwikkelen. Hij had in het buitenland een uitstekende naam. Lubbers vond dit een goede insteek: 'Ik wilde Onno én Hans behouden. Dit had ik niet zelf verzonnen, maar ineens sprak het me aan.' Voor zijn opvolging was een ruime keus voorhanden. De Koning had namelijk ook nog een pertinente opvatting over de opvolging van Bert

de Vries in de fractie: Elco Brinkman. Deetman lag door de problemen met de studiefinanciering inmiddels wat moeilijker. In de zomer van 1988 had Lubbers geprobeerd hem voorzitter van de programcommissie van de partij te maken. 'Jij mag niet verloren gaan voor het CDA,' drukte hij Deetman op het hart.[179]

De VVD raakte steeds meer van de kook en reageerde dat af op het CDA, de dominerende partner. Lubbers werd die houding zat en maakte korte metten met liberaal getalm. Hij hield de VVD-staatssecretaris voor de gezondheidszorg twee dagen vast op het Torentje en stelde met hem een stuk over een nieuw stelsel op. De arme man mocht het Torentje verlaten nadat Lubbers de brief aan de Tweede Kamer had gedicteerd, tot en met *Hoogachtend, drs. D.J. Dees.* De liberalen zochten naar wegen om uit hun crisis te raken. De VVD-fractie koos een vlucht naar voren: zij wees over een ondergeschikt punt uit Ed Nijpels' Milieuplan een compromis van de eigen vice-premier De Korte af. Ruud Lubbers stond paf: 'Een harde kern in de VVD wilde niet. Joris Voorhoeve liet zich wegspelen en Frank de Grave fluisterde hem in. De crisis heeft óns verrast. Die was niet nodig geweest. Interessant is dat ik niet meer tegen iedere prijs wilde lijmen. Dat was iets van de sfeer eromheen. In die situatie was ik niet meer in om op mijn hoofd te gaan staan voor de VVD. Toen was het over.'

Ongeloof heerste. Wim van Velzen voerde geheim beraad met VVD-voorzitter Ginjaar om te lijmen. Beiden vonden dat dit moeiteloos kon, als je naar de inhoud van het conflict keek. Zelfs het Kamerdebat op 2 mei 1989, dat een soort nakaarten over de crisis had moeten zijn, werd aanvankelijk beheerst door het gevoel dat dit puntje geregeld moest kunnen worden. Ries Smits: 'Het liep hoog op, maar ik dacht, ach, daar komen ze wel uit. Er was geen sfeer van: mensen, allemaal de zuidwester op. Ik overwoog die avond nog om naar de verjaardag van mijn schoonzus te gaan! Ik zie Ruud nog staan terwijl hij zegt: "Het is nu wat laat om nog naar de koningin te gaan, maar..." Verrek, het kabinet is gevallen, zei ik.'

De val van Lubbers-II mocht dan onverwacht zijn, er waren er in de CDA-top heel wat heimelijk opgelucht. Zowel Bert de Vries als Ruud Lubbers was somber gestemd over de spanningen binnen de eigen club. Zo had Deetman in de lente van 1989 een klinkende overwinning binnengesleept. Hij eiste extra geld om de trendbreuk in de groei van het aantal studerende jongeren te financieren en voor de toekomst verder aan te moedigen. Zijn begroting werd met anderhalf miljard gulden verhoogd. Zijn jongerendossier lag weer op tafel. Lubbers erkent:

'Ik zat behoorlijk in de rats over Ruding en Deetman. Er zat een onverbiddelijkheid van twee kanten. In al zijn slankheid de sterke rug van Onno Ruding en dan de sterke *body* van Wim Deetman.' Bert de Vries merkte dat ook. 'Het CDA stond bol van de spanningen. Als Joris geen crisis had gemaakt, waren we bezweken aan interne spanningen.'

Nu was het de VVD die overkookte en uit elkaar dreigde te spatten. Kamerlid Hans Dijkstal verzuchtte: 'Ik had al veel eerder met het CDA willen breken. Je kunt niet op die club rekenen. Ik zou het ook wel een keer met de PvdA willen proberen. Maar de achterban wil niet. De socialistenvrees zit er nog diep in.'[180] Die vrees was in de CDA-achterban niet veel kleiner. De grauwe oppositie van de nieuwe socialistenleider Wim Kok had weinig indruk gemaakt en de PvdA had ongeveer alles afgekeurd wat de kabinetten-Lubbers hadden verricht; een weinig attractieve of geloofwaardige partner, kortom. De CDA-top koos voor een afwachtende zomercampagne. 'De VVD is in paniek, die kunnen wij wegdrukken. We moeten doordrukken naar zestig zetels,' zeiden de campagnemakers onder elkaar.

Maar de lijsttrekker was moeilijk op te peppen. 'Regeren is ook campagne voeren, vond Lubbers. Hij vond het een bezwaar dat het werk bleef liggen als hij op pad ging,' vertelt de campagneleider, partijsecretaris Cees Bremmer. Zelf was hij ook niet in voor een aanvallende aanpak. 'We waren uit op consolidatie, 54 was de top.' Lubbers had zelfs 'een zekere schroom het land in te gaan,' vertelt Bremmer. 'Onze eerste grote bijeenkomsten waren zonder hem. Dan werd Bert de Vries gestuurd. Het CDA ging naar de kiezer toe met de leus: *Verder met Lubbers*, maar hij was er zelf niet.' Die leuze had Lubbers willen tegenhouden. Bremmer: 'Hij had zijn naam er liever niet in. Hij hield niet van persoonlijke campagnes en wilde de resultaten van het onderzoek zien naar vijf, zes alternatieve motto's. Daarna was hij om.'

Het CDA voerde niettemin een zeer persoonsgerichte campagne. De leus zei het al, niet een nieuwe koers maar een nieuw kabinet-Lubbers was de inzet. Met een stem op het CDA zou het aanblijven van de premier worden gegarandeerd. Om er toch inhoud aan te geven begon Lubbers te spreken over de *agenda van de toekomst*. 'Lubbers had een voorzetje gemaakt in dat onbegrijpelijke krabbelschrift van hem. De centrale boodschap was: We hebben jaren bezuinigd, we hebben vaste grond onder de voeten gekregen, dat maakt het mogelijk om andere prioriteiten te stellen. Milieu. Criminaliteit bestrijden. Daaraan hebben Lubbers, De Koning en De Vries met z'n drieën nog zitten schaven in het Torentje,' vertelt Schinkelshoek.

Schinkelshoek vond het een goede zet om met een nieuw thema te komen. 'We konden niet twee keer *het karwei* laten afmaken. De *agenda* was niet alleen een kreet, er zat ook iets in van *de steven wenden*. Het herstel zette door, het ging goed met de economie. Er zat daarom ook achter: misschien gaan we wel over links regeren.' De futloze campagne kreeg wat kleur, al werd er geen krachtige leiding aan gegeven. Lubbers en Schinkelshoek kregen niet het kritisch tegenspel dat ze in 1986 van Smits ondervonden. Campagneleider Bremmer was een introverte bureauman, die minder sterk stond dan Smits onder Bukman. De lijsttrekker en Schinkelshoek bepaalden wat er gebeurde. Ook in dat opzicht werd in het CDA de agenda van de toekomst opgemaakt. Een campagneassistent herinnert zich dat Lubbers Cees Bremmer voortdurend als Cor aansprak. 'Met opzet? Cor Brom, dat was Lubbers' chauffeur. Je weet het nooit bij hem.'

De opvolging van fractievoorzitter De Vries werd tussendoor geregeld. De Konings voorkeur voor Brinkman was bekend. Lubbers deelde die mening. Om Ruding, Van den Broek én Brinkman alle drie een nieuwe rol en het CDA nieuwe kansen op profilering te geven. Er was één obstakel: Bert de Vries had liever een ander als opvolger, de staatssecretaris voor woningbouw. 'Ik taxeerde Enneüs Heerma hoger als het ging om het handhaven van de cohesie in de fractie. Brinkman zag ik meer voor de lange termijn, voor een lijsttrekkerschap.'

Jan de Koning werd op hem afgestuurd voor een dinergesprek in Le Gobineau aan het Haagse Noordeinde. Op een donderdagavond na het Catshuisberaad legde deze De Vries het tableau voor: 'Elco is veel beter dan Heerma. Zo'n jong talent moet je de kans geven. We laten hem eerst met jou meelopen in de formatie en dan kan hij fractievoorzitter worden. Ruud gaat zijn laatste periode in en dan is het goed dat er iemand klaarstaat,' vertelt disgenoot Schinkelshoek. De Vries onderstreept dat De Koning deze stap als een stage zag: 'Het zou goed zijn als er een potentieel lijsttrekker op mijn plek zou komen. Elco kwam daarvoor het meest in aanmerking, zei Jan.'

Jan de Koning liet zijn partij – hoopte hij – op orde achter. Nu De Koning zich terugtrok kwam het erop aan. Die vraag uit 'het oude verhaal van de verloren zoon' dat hem tot het eind van zijn leven bezighield, daar zou het om gaan: zullen de zonen elkaar verdragen en aanvaarden? Zal het zijn: 'jij of ik', of: 'jij én ik'? De zonen moesten het nu doen zonder zijn vaste hand. Voor alles leek gezorgd, alleen de vraag wie Jan de Koning zou vervangen, werd niet gesteld. Liep het zo gesmeerd dat de partij dacht zonder regisseur te kunnen? Hij mocht nog

niet helemaal weg trouwens, want na de verkiezingen zou bij voorkeur De Koning weer informateur zijn. Bij het formeren van het nieuwe kabinet zouden de stukjes definitief op hun plaats vallen en dan kon hij vertrekken.

De peilingen waren tijdens de tamme campagne lange tijd stabiel: een verkreukelde VVD, die zetels moest afstaan aan CDA en D66. Alle reden vast invuloefeningen voor de *agenda van de toekomst* te doen. Dat leverde binnenskamers twee verrassingen op. Een week voor de uitslag op 6 september had Lubbers een gesprek met PvdA-leider Wim Kok over een coalitie van hun twee partijen. Was die weg begaanbaar? Het antwoord bleek *ja*. Kok kwam daarbij met een verrassende mededeling: hij wilde vice-premier worden op Financiën. 'We waren verbijsterd. Wist hij wel wat hij deed? Het lag meer voor de hand dat Kok zich op Sociale Zaken zou willen profileren dan als de man, die de PvdA-ministers financieel moest afstoppen. Die zware post Financiën combineren met het vice-premierschap en partijleider in een club die het regeren niet meer in de vingers had, leek erg zwaar,' vertelt Schinkelshoek. Bert de Vries moest nu zijn voorkeur voor Financiën laten schieten en zich richten op Sociale Zaken.

De tweede verrassing kwam uit eigen kring. De *switch* die De Koning en Schmelzer hadden bedacht voor Ruding en Van den Broek ketste af. Lubbers probeerde het nog wel: 'Ik besprak het met Hans van den Broek en hij wilde niet. Hij zag het als een declassering, en dat kon ik mij goed voorstellen. Moest hij met zijn grotere anciënniteit in het CDA wijken voor Ruding? Hans zag het niet zitten. Ik heb het hem misschien te weinig aangepraat. Achteraf was dat een heel wezenlijk moment voor het CDA. Toen is niemand dat opgevallen. De Koning niet, Schmelzer niet, Ruding niet, Van den Broek niet, mij niet. Ruding heeft dat ook niet zwaar genomen. Het was echt: als zij dit zien zitten, denken wij, Jan en ik, dat het een goed idee is. Ik heb me niet blauw gepraat.'

Nu de stoelendans was mislukt, koos Ruding voor het bedrijfsleven. Van den Broek bleef beschadigd achter. Ineens was er geen reeks potentiële opvolgers meer. De stage van Brinkman kreeg nog meer gewicht. Die ontwikkeling deed Van Velzen van standpunt veranderen. Zijn collega's in het dagelijks bestuur zagen hun inspanningen om hun voorzitter te behouden beloond. 'De garantie dat De Vries zou doorschuiven naar het kabinet was voor mij beslissend. Ik had er vertrouwen in dat ik met Brinkman goed zou kunnen werken en mijn band met Lubbers was prima. Ook de verhouding met het Wetenschappelijk Instituut en zijn nieuwe directeur, Jos van Gennip, was veel beter.'

Begin augustus 1989 stond het CDA in de polls op 58 zetels, de VVD op zwaar verlies. Samen nog wel een meerderheid, overigens. De PvdA moest zetels laten schieten en werd nerveus over de aanvallende campagne van D66 en het nieuwe GroenLinks. Campagneleider Bremmer meldde het nieuwe *rapid-response-team* dat Lubbers nog steeds niet veel zou optreden. Hij mocht niet *overexposed* worden, omdat de tv-debatten dan minder effect zouden hebben.[181] In diezelfde dagen werd de herschikking in de CDA-top afgerond. Van Velzen waarschuwde Lubbers dat een generatiewisseling bij de bewindslieden nodig was, zeker bij de staatssecretarissen. Lubbers was met andere zaken doende. Zijn protégé Yvonne van Rooy moest straks in de fractie Brinkmans vice-voorzitter worden. Deetman zou Kamervoorzitter worden en was over zijn eigen kansen niet ontevreden. Hij zei 'het feit te vrezen dat in 1993-1994 de nieuwe fractieleider als opvolger van Ruud de narigheid van teruggang mag dragen.'[182]

De avond van 6 september 1989 begon mooi. De eerste uitslagen uit het land lieten de verhoopte CDA-winst zien: drie of vier zetels erbij. Het was de VVD die inleverde. Terwijl in de vaste stek, Pulchri Studio in Den Haag, het CDA-kader feestvierde om deze tweede overwinning onder Lubbers, waren de knopentellers al bezig. De VVD kwam toch nog op 22 zetels uit, er leek een meerderheid CDA-VVD in te zitten. De PvdA kreeg in de grote steden opnieuw klap na klap en zakte naar 49 zetels. Maar het CDA had geen feestelijk slot van de avond. 57 zetels werden er 56 en ten slotte bleek ook een laatste restzetel op tienduizend van ongeveer 3.100.000 stemmen verloren te gaan. Het CDA consolideerde zijn 54 zetels, hoewel het van 34,6 naar 35,3 procent was gestegen. Jan de Koning zette de toon weer. 'Ik vind het heel mooi dat we onze winst van negen zetels van 1986 hebben behouden,' zei hij.[183]

De Koning begon snel te informeren. 'Even de zaak plaveien en snuffelen, de keus maken,' vertelt Schinkelshoek. Lubbers nam het daarna van hem over. Bert de Vries deed de onderhandelingen namens het CDA met een secondant, Elco Brinkman. 'Het ging prima,' vertelt Bert de Vries. 'Ik vond het wel plezierig: twee weten meer dan een. Politiek liep het goed. Er was geen echt alternatief. Iedereen in het onderhandelingscircuit vond het vanzelfsprekend dat we met de PvdA gingen regeren. Ook Elco.'

Niettemin sputterde de Kamerfractie net als de achterban. Er was nog steeds veel scepsis of de PvdA wel besefte wat regeringsverantwoordelijkheid wilde zeggen. Wim van Velzen keek zelfs tandenknarsend toe. 'Buiten enig medeweten van de partijleiding is besloten te

wisselen van coalitiepartner. Ik heb nooit een seintje gehad. Dat VVD-voorzitter Ginjaar en ik nog hebben geprobeerd Lubbers-II te lijmen, ingegeven vanuit overleg met Lubbers, was op voorhand verloren moeite. Lijmen was helemaal niet de bedoeling. Zo werd ik ook nog op het verkeerde been gezet. Ernstiger was dat de partij niet was voorbereid op die wisseling. Veel kaderleden, maar ook leden van de Eerste- en Tweede Kamer hadden grote twijfel of het kabinet-Lubbers-III wel solide was.'

De PvdA was zelf ook niet overtuigd. Thijs Wöltgens, Koks secondant in de formatie, waarschuwde zijn collega's: 'Op het moment, dat je gaat regeren, weet je zeker: gezien de hoge verwachtingen gaat dit bitter tegenvallen. Daar was ik vast van overtuigd. Ik heb dat ook heel nadrukkelijk gezegd in de eerste fractievergadering.'[184] Brinkman merkte dat de CDA-top ervan was doordrongen hoe zwaar de PvdA het zou krijgen. 'Bij de formatie was er de neiging de PvdA veel krediet te geven. Die komen van ver, zijn lang niet in een kabinet geweest, zeiden we.'

Minder krediet kreeg D66. Die partij wilde alleen meedoen aan een coalitie met CDA en PvdA. Die kon zonder D66 al op 103 zetels rekenen. Meer dan genoeg dus. Ook wilde D66 dat zo'n coalitie een progressieve meerderheid zou hebben. Lubbers speelde daarom een tactisch spel. Hij deed het voorkomen of hij de democraten wilde betrekken bij de gesprekken, vooral als de PvdA plaats vrij wilde maken voor hen. Bert de Vries en Elco Brinkman vertolkten het vaste CDA-geluid: een overbodige partner is een vijfde wiel aan de wagen. Werkende weg kwam Van Mierlo aan de zijlijn. De PvdA wilde niet inleveren voor hem. 'Lubbers, Brinkman en De Vries waren het erover eens dat D66 moest worden afgeschreven. Ze wilden geen linkse meerderheid in de coalitie, dat was een nog niet geheelde wond van het kabinet-Den Uyl. De euthanasiekwestie verhevigde dat,' vertelt Schinkelshoek. 'Lubbers keek wel wat anders tegen D66 aan, voorzichtiger, minder vierkant dan Brinkman en De Vries. Die zagen D66 als rivaal, als een CDA zonder God. Hij had een veel tactischer afweging.' Zo kon Lubbers de schuld voor het uitrangeren van zijn vriend Van Mierlo toeschuiven naar de regeerbeluste PvdA en de stijfkoppigheid van anderen in het CDA.

Lubbers leek zijn karwei te hebben afgemaakt. Als nieuw coalitiethema kwam de *sociale vernieuwing* naar voren. Dat verbond de nieuwe partners op een elegante manier. De PvdA kon er haar verhaal over 'de oude wijken' in kwijt en extra geld daarheen sluizen. Het CDA kon

het nieuwe thema aansluiten op zijn ideologische vernieuwing met haar accent op de *civil society*, op het vitaal houden van het middenveld, de eigen verbanden van burgers naast de kerntaken die de overheid toekomen. Van herleving van sociale verbanden konden juist de grotere steden profiteren, omdat daar veel van het sociale weefsel was losgetornd.

Bram Peper zag het met welgevallen. 'Het waren achteraf betekenisvolle gesprekken hier op mijn kamer. Elco Brinkman heeft me gezegd dat ze belangrijk waren voor het toegroeien naar de nieuwe coalitie. De PvdA moest terug naar de werkelijkheid, de houding van haar coterie op het Binnenhof kon niet langer. Ze was jarenlang fundamentalistisch bezig geweest, losgeslagen van de échte problemen. Ik ben een groot criticaster van mijn partij, ik vind het af en toe een merkwaardig stel mensen. Als politieke randgroepjongere kan ik me zulke uitspraken veroorloven. Het is betrokkenheid en distantie tegelijk. Het concept van de sociale vernieuwing is in Rotterdam geboren. Mijn redes over samenhang, zingeving en de grootstedelijke problematiek bouwden dat op. Ik heb voor Ien Dales daarover een toespraak geschreven toen zij als minister begon. Ach ja, dan ben je weer de *ghostwriter*, hè.'

De kabinetten-Lubbers I en II hadden economie en overheid uit het slop gehaald. Het regeerakkoord was gebouwd op optimistische verwachtingen van het Centraal Planbureau. Vier jaar lang zou de economie 2,5 procent groeien, voorspelden Gerrit Zalm en zijn deskundigen. Er was weer lucht voor de bedrijven en de overheid. Daardoor zou de werkloosheid flink kunnen dalen. Dat zou helpen bij de sociale vernieuwing en bij het temperen van de sociale lastendruk. Ook daar vonden de nieuwe partners elkaar elk op hun eigen profiel. Het tekort van de overheid zou verder terug kunnen, maar in een minder straf tempo dan voorheen: van 5 procent naar 3,25 procent. Lubbers' eerste kabinet deed zoiets in één jaar. De PvdA zou regerenderwijs weer bij de les worden gebracht.

Dat was nodig ook. 'Het was alsof de PvdA de economische werkelijkheid na de twee oliecrises niet onder ogen wilde zien. De partij was zo dogmatisch en rechtlijnig geworden. Of er nu onder- of overbesteding was, er moest altijd meer uitgegeven worden,' beschrijft PvdA-fractieleider Thijs Wöltgens het klimaat waartegen hij opbokste.[185] Maar met stevige groei en dalende werkloosheid zag het er naar uit dat in het kabinet-Lubbers/Kok iets moois kon opbloeien. 'Het werd geboren in grote eensgezindheid. Het liep allemaal perfect,' vertelt Ruud Lubbers. 'Het kabinet ging draaien, de club ging zeer stevig aan de

slag. Het lag goed in het land, had grote steun van de CDA-achterban.'

Lubbers had nog één onopgelost vraagstuk. Zijn eigen opvolging. Het zat hem dwars dat zijn speelruimte weg was. 'Het CDA ging zich oriënteren op een nieuwe fase. Dat had ik zelf veroorzaakt, omdat ik gezegd had: ik ga weg na deze periode. Nou, in het begin geloofden ze dat gewoon niet. Het was ook ongebruikelijk om als premier en partijleider voor vier jaar bij te tekenen én te melden dat je weggaat.' Dit ongemakkelijke gevoel begon snel te groeien. De nieuwe fractievoorzitter Elco Brinkman: 'Als de baas zegt dat hij weggaat, is de kracht uit de leiding. Dat wist ook iedereen. Achteraf moet je zeggen dat we daar met elkaar zwaar onder hebben geleden, dat hebben we onderschat.'

Lubbers deed onverwacht een zet om het probleem op orde te krijgen. Vlak na het aantreden van zijn derde kabinet zei hij tegen *Elsevier* in Brinkman een prima opvolger te zien. De reacties waren verbluft, niet in het minst binnenskamers die van Brinkman zelf. 'Geen schoolvoorbeeld van een fraaie procedure,' zegt hij nu ironisch. 'Het maakte het voor mij heel lastig om als fractieleider in mijn rol te groeien. Ik zat meteen in een politiek krachtenveld, dat een enorme belasting opleverde. Ik had daar niet om gevraagd. Wil dat geloven! Mijn handen waren niet meer vrij.'

De handen van Ruud Lubbers ook niet langer. Hij had van Brinkmans nieuwe positie een meerjarig examen gemaakt. Het succes daarvan zou ook Lubbers' succes als partijleider bepalen. 'Die toch wat nonchalante manier waarop hij dit deed is een grote fout geweest. Hij zal zelf zeggen: dat moet je meteen helder hebben. Maar hij bracht Elco in een onmogelijke positie,' vindt Lubbers' adviseur Borstlap. Ruud Lubbers gebaart verstoord: 'Achteraf wel. Achteraf is het mooi praten. Toen ik het zo stelde vond niemand het een probleem. Ik was ook geen *lame duck*. Dat probleem ontstond geleidelijk.'

Geleidelijk, maar wel snel. Het kabinet liep al na enkele weken vast. De sociale vernieuwing ontaardde in een maandenlange stammenstrijd tussen PvdA-ministers en hun departementen over wie het voortouw had, over het schuiven met budgetten en wie daarover zou mogen beschikken. Inhoud kreeg het nauwelijks. Technocratische discussies over de definitie van sociale vernieuwing beheersten het debat. Ook financieel liep het mis. Het regeerakkoord bleek te optimistisch en in plaats van extraatjes uitdelen moest gebeuren wat het CDA gewend was: het combineren en volhouden van sanering met nieuwe beleidsinitiatieven.

De PvdA was die benadering niet alleen vreemd, zij had die juist al-

tijd bestreden. 'Onze plannen bleken niet haalbaar. Er moesten bijstellingen komen. Psychologisch was het een grote stap terug. Men ervoer het als het verloochenen van het concept van de sociale vernieuwing, waar de PvdA zich zo voor had ingespannen. Dat was niet helemaal terecht, want die sociale vernieuwing hing niet alleen af van de beschikbare financiële middelen. Maar er knapte wel wat en het elan verflauwde,' vertelt Jan Pronk.[186]

Het echte regeren, het maken van moeizame keuzen en die uitdragen, ging de PvdA niet goed af. In het kabinet klaagden de PvdA-ministers hun nood. 'Het viel ze enorm tegen. Ze wilden wel, maar konden niet,' vertelt Bert de Vries. 'Ze waren voortdurend bezig ons uit te leggen dat ze zich volstrekt hadden verkeken. "We hebben onze achterban verkeerd opgevoed, we hebben tijd nodig." Die boodschap werd in de Trêves-zaal *en marge* van onze vergaderingen zonder enige reserve uitgesproken. Vooral door Relus ter Beek, Aad Kosto en Wim Kok. Ritzen ook wel, maar die is nooit een zwaargewicht geweest. Jan Pronk had er moeite mee, merkte ik.'

Al snel viel de eerste klap. Op 21 maart 1990 ging de PvdA bij de raadsverkiezingen onderuit. De makers van de sociale vernieuwing, de rode wethouders van de grote gemeenten, kregen hun zwaarste afstraffing van na 1945. 'Het is overal shit,' ontviel die avond Elske ter Veld, de staatssecretaris voor sociale zekerheid.[187] Dat klopte. Terwijl het CDA 2 procent winst boekte, verloor de PvdA in het land honderden zetels. In Rotterdam duikelde ze 12 procent, net als in Den Haag, en in Amsterdam zelfs 17 procent.

Het leek een *déjà vu* van 1982. Weer waren de linkse kiezers thuisgebleven of overgestapt naar kleine partijen. Extreem-rechts scoorde in de oude wijken zelfs jammerlijk hoog. Net als in 1982 was er een coalitie met het CDA waarin de PvdA zwaar inzette zonder duidelijke missie. Net als toen met het banenplan leek er nu met de sociale vernieuwing een visie geformuleerd, maar die was alleen technocratisch uitgewerkt. Dat sprak niet aan als basis van de coalitie. Bovendien zouden een jaar later de verkiezingen voor Provinciale Staten volgen. De werking daarvan voor rooms-rode coalities was bekend, ook van vóór 1982. De PvdA-leiding verkrampte en de vrees in het CDA over het regeervermogen van de coalitiepartner werd acuut. 'Langzaam maar zeker slijt de steun en begint het gelazer in het CDA,' zucht Lubbers.

Het krediet moest door de PvdA wel erg snel worden aangesproken, merkte Brinkman: 'In de fractie kwam de vraag op: worden er niet te

veel rekeningen naar de toekomst geschoven? Dat ging niet eens zozeer over de cijfertjes. Er zat meer een gevoel onder: wij zijn zeven jaar het land ingetrokken met de stelling dat het allemaal wat minder moet en nu is het net of we dat verhaal voor niks hebben gehouden. Net of we onze mensen voor niks hebben laten afbranden, de Deetmannen, de Rudings, de Brinkmannen.'

Wim van Velzen had Lubbers na de verkiezingen al gewaarschuwd voor de vrees dat het beleid in de nieuwe coalitie zou verpieteren. In de Eerste-Kamerfractie merkte hij dat deze opvatting terrein won. Financieel specialist Peter Boorsma en de vice-voorzitter, voormalig CHU-zwaargewicht Luuk van Leeuwen, vonden voor die sombere gevoelens gehoor bij hun fractieleider, de Zeeuwse CH-nestor Ad Kaland. Deze begon 'werk boven inkomen' en soberheid scherp te onderstrepen, scherper dan de aan het regeerakkoord gebonden Brinkman kon doen. Kaland hamerde in boerse, rondborstige taal op minder treuzelen, op volhouden van versobering, terugdringen van het overheidstekort. Lubbers vond dit zo gek nog niet. Hij dacht het tactisch te kunnen benutten. 'Ik dacht: dat is niet zo slecht vanuit het oude adagium van wat ruimte en spreiding in de partij. Ad Kaland stond voor de mensen die kritisch waren – een nieuwe vorm van loyalisme tegenover het kabinet. Hij had iets van: "ik sta voor het land, voor wat ze dáár denken". Het zal zo'n vaart niet lopen, dacht ik. Bovendien zette het de PvdA onder druk: ik kon hen erop wijzen hoe wij binnen het CDA tot de grens waren gegaan. In het begin zag ik het niet als een probleem.'

Premier Lubbers greep terug op de werkwijze van fractievoorzitter Lubbers. Het binnenboord houden van loyalisten was weer aan de orde. Het kón zijn positie binnen de coalitie versterken. Maar wat Van Agt destijds was overkomen droeg een waarschuwing in zich: een Heilsplan, dat verpieterde door compromissen om loyalisten binnenboord te houden en door gebrek aan kracht binnen het kabinet. Als hij niet oppaste, zou Lubbers toch nog een tweede Dries van Agt worden, Brinkman de Ruud Lubbers en Kaland de Jan Nico Scholten van toen. Het bestuur van de partij vroeg daarom Willemien van Montfrans – kenner van het Zeeuwse én het CHU-gemoed – Kaland aan te sporen tot meer afstemming. 'Dat deed hij dan wel eens. Als hij dan met zijn kritiek kwam, wisten we ervan. "Zie je wel, ik heb me eraan gehouden, niet?" zei hij dan met zo'n lachje.' Van Montfrans zag in Kalands kritiek meer dan een stijlkwestie of tactische opzet. 'Het liet de verwijdering zien tussen Den Haag en de burgers. Dat was geweldig belangrijk, maar werd onvoldoende gezien. Het zat veel dieper.'

Helmut Kohl bezocht als eerste Duitse leider het vrije Polen, een moment van verzoening en bezinning. Op vrijdagochtend, 10 november 1989, zou hij een krans leggen bij het monument voor het Ghetto van Warschau. Vlak voor het banket donderdagavond bereikte hem nieuws uit Bonn: de grens tussen Oost en West zou zomaar opgeheven zijn. Tijdens het eten hoorde hij dat de Bondsdag spontaan in het volkslied was uitgebarsten: *Einigkeit und Recht und Freiheit für das Deutsche Vaterland*. Kohl belde schielijk met zijn kantoor en assistent Eduard Ackermann riep in de hoorn: 'Herr Bundeskanzler, juist op dit moment valt de Muur!' De perplexe Kohl slaakte alleen maar: 'Ackermann, sind Sie sicher?'[188]

De vooronderstellingen waarop het twee dagen eerder aangetreden kabinet-Lubbers III was gebouwd, lagen in duigen. Niets zou meer hetzelfde zijn in Europa na die nacht van 9 november 1989. De nieuwe coalitie leek het niet te beseffen en ging helemaal op in de eigen besognes van spanningen en tegenvallers. Sterker nog, zij koos een lijn die een diepe vertrouwenscrisis met Kohl tot gevolg had. De Bondskanselier had al een tijdje klachten over de afstandelijke geestverwanten in Europa. Omdat er een interne coup in zijn CDU dreigde, keken andere christen-democratische leiders de kat uit de boom.

'Op de CDU *Parteitag* waar Kohl die opstand smoorde, klaagde hij daarover tegen mij,' vertelt Van Velzen. De Zweedse voorman Carl Bildt en Van Velzen waren de enige buitenlandse partijvoorzitters die met hun aanwezigheid op de *Parteitag* blijk gaven van vertrouwen in Kohl. Toen de Muur ineens viel, volgde het derde kabinet-Lubbers Kohl argwanend. Deze poogde de dramatische gebeurtenissen in de hand te houden door de Oost-Duitse bevolking perspectief op vrijheid en welvaart te bieden. 'Kohl streefde naar een soort confederatie van de twee Duitse staten. Na een jaar of tien zou die tot één geheel kunnen uitgroeien. Als men dan al zover zou zijn,' aldus Van Velzen.

Er klonk wantrouwen door in Lubbers' reactie. Een rede in Tilburg, waarin hij beklemtoonde dat Duitsland eerst nog eens zijn oostgrens met Polen moest erkennen, verbaasde alom. 'Die toespraak wekte onbegrip bij de CDU,' merkte Van Velzen. Op een spoedconferentie van de EU werden Kohls ideeën in een wisselbad gelegd. Van de Beneluxpremiers waren Wilfried Martens en de Luxemburger Jacques Santer 'zeer vriendschappelijk in hun opstelling'. Lubbers en Margaret Thatcher traden 'uitgesproken kil' op, vond Kohl.[189]

De gebelgde kanselier vroeg Van Velzen en de Oostenrijkse geestverwant Riegler snel een informele top met de christen-democratische leiders te organiseren. 'Dat deden wij op 1 en 2 december in Salzburg. Lubbers maakte daar kritische kanttekeningen bij de Duitse hereniging, het felste verzet kwam van de Italiaanse chef Giulio Andreotti, die zijn kritiek ook volhield. Dat was een grote tegenslag,' vertelt Van Velzen. Kohl probeerde de chaos in het oosten voor te zijn en zette door. Toen direct na het Salzburgse beraad de Navo-top bijeenkwam, bleek de Amerikaanse president George Bush vierkant achter Kohl te staan. Andreotti en ook Margaret Thatcher bleven terughoudend; niet Ruud Lubbers. Die viel Bush bij.[190] 'Het geschil tussen Lubbers en Kohl was bijgelegd, maar pas tijdens een nieuwe top van de Europese christen-democraten in Pisa in februari 1990 werd Andreotti over de streep getrokken,' aldus Van Velzen.

De zeventien miljoen Oost-Duitsers werden op 3 oktober 1990 de vrijheid ingeloodst, voor het eerst sinds 1933 was er in Duitsland geen dictatuur meer. Geen schot viel. Geen grensblokkade hield stand. Iets anders bleef wel. EU-ambassadeur Dries van Agt vertelt over de gevoelens van de Bundeskanzler: 'In de Duitse perceptie was het heel minnetjes wat wij deden. Veertig jaar lang hebben wij hun gezegd: we staan als één man achter uw streven naar hereniging van uw natie. En dan komt plotseling bij verrassing voor Duitsland het opperste uur. En dán zijn er leden in de Europese Unie die luidop vragen: moet dat eigenlijk wel? Ruud is zo onverstandig geweest zich kritisch uit te laten. Niet zo erg als Thatcher, maar toch, terughoudend. Dat heeft Kohl hem kwalijk genomen. Dat heeft die olifant met nimmer falend geheugen nooit vergeten.'

De CDA-fractie in de Tweede Kamer kreeg steeds meer gemengde gevoelens over het kabinet-Lubbers/Kok. Zorgelijke geluiden klonken ook uit de mond van Jelle Zijlstra, de christelijke werkgevers van het NCW en economengoeroe Frans Rutten.[191] De wrevel in de fractie zat diep. Tijdens de kabinetsformatie had zich herhaald wat in 1986 was gebeurd. De fractie was weer de enige kweekvijver waarin de partijtop niet viste. Alleen Bert de Vries maakte de overstap naar het kabinet. Zijn pleidooien voor meer instroom uit de fractie om de band met het kabinet en de nieuwe coalitie te verstevigen, leverden niets op.

De Vries was er verbitterd om. 'Het was voor de zoveelste keer dat de fractie te horen kreeg: "U bent niet goed genoeg om bewindslieden te leveren. Zelfs niet om een fractievoorzitter te leveren. Die leveren wij voor u." Ik vond dat er posities waren waar best iemand van de

fractie heen kon. Ik heb tegen Ruud gezegd: denk eraan, de fractie moet wel loyaal blijven. Ik heb het een paar keer geprobeerd, maar ik ving bot.' Dat de fractie het zat was, bleek meteen na de formatie. Lubbers' idee van Yvonne van Rooy als vice-voorzitter onder Brinkman was de fractie te bar. Zij koos de rustige katholieke woningbouwspecialist Frans Wolters. De frustratie dat er geen enkele doorstroming naar het kabinet was, keerde zich tegen haar. De eenstemmigheid viel daarbij op. Het had er veel van weg dat er een 'voorvergadering' was geweest.

Er was nóg iemand teleurgesteld. Er waren pogingen gedaan Wim van Velzen een andere functie te geven. Zelfs een terugkeer naar het ministerie van Onderwijs kwam aan de orde. Maar er kwam aldoor niks van. Bij hem, zijn dagelijks bestuur en de fractie groeide het onbehagen. Bert de Vries merkte tot zijn schrik hoe diep de narrigheid zat. 'De afstand tot het kabinet was groot. Er is een sfeer in de fractie ontstaan van: wij zijn alleen goed om steun te geven op momenten dat het nodig is. Verder zien ze ons niet staan; het kabinet niet, de partij niet, niemand ziet ons staan. Dat proces van vervreemding ging snel.' Brinkman deed van alles om een plezieriger klimaat te laten groeien. Hij gaf woordvoerders meer ruimte, en deed zelf de grote lijnen. 'Elco runde zijn fractie als een departement. Tóen had hij zijn directeuren, nu had hij zijn deskundigen om zich heen, als weer een verzameling directeuren. Het werd een platte organisatie,' nam Wim van de Camp waar.

Brinkman gaf mensen kansen, die onder De Vries in de schaduw waren gedrukt. Hij toonde meer gevoel voor kritische geluiden van katholieke fractieleden. Vice-voorzitter Frans Wolters was met economenchef Gerrit Gerritse het ervaren duo op wie hij leunde. Kamervoorzitter Deetman werd ook veel geconsulteerd, zeker als een zaak politiek moeilijk lag. Voor steun ging Brinkman ook te rade bij twee andere generatiegenoten: Hans Hillen, oude compaan uit het netwerk, voor een tegendraadse kijk op ideologie en beeldvorming van het CDA, en Jaap de Hoop Scheffer voor alles wat met het buitenland van doen had. Hun loyaliteit deed hem goed, hun kijk stak af bij de ingesleten patronen van de dominerende groep van 1977 in de fractie. Toen Jan Schinkelshoek vertrok om perschef op Justitie te worden, kreeg Hillen nog meer invloed en groeide Frits Wester in zijn schaduw uit tot de altijd inzetbare en creatieve vertaler van ideeën om Brinkman profiel te geven.

Vice-voorzitter Gerritse analyseert Brinkmans aanpak zo: 'Hij ge-

droeg zich als een minister. De meerderheid in de fractie heeft van begin af het gevoel gehad: dit is een doorgangshuis voor hem, hij is bereid tijdelijk tot ons niveau af te dalen. Mijn vrouw zei wel eens: moeten jullie Brinkman niet wat meer schoppen? Frans Wolters en ik hebben regelmatig op hem ingepraat. We kregen dan alle gelijk van de wereld, hij lijkt een beetje op Van Agt daarin. En hij deed er even veel mee als Van Agt. We hadden harder op hem moeten inhakken. Als Brinkman had geïnvesteerd in de fractie, had hij ermee kunnen lezen en schrijven. Hij was een parachutist die nooit is geland.'

In het kabinet ging het ook niet van een leien dakje. Al bij de formatie was het niet vlot gegaan. Met veel passen en meten werd een CDA-vrouw gevonden, Hanja Maij-Weggen. Dat kostte Piet Bukman en Enneüs Heerma de kans op een ministerszetel. 'Er was een groot *commitment*, ook bij het CDA, om een vrouwelijke minister te leveren. Ruud zei tegen mij: je kunt staatssecretaris voor export worden op Economische Zaken. Dat is ook een heel interessante portefeuille, met de GATT-onderhandelingen en zo,' vertelt Bukman met strakke blik.

Nog een ander probleem kwam nu op tafel. Wie zou naast de premier de rol van CDA-aanvoerder gaan spelen? 'Het ging allemaal zo ongepland. Toen pas hebben we onderling besproken wie de rol van Jan de Koning moest gaan vervullen,' herinnert Gerrit Braks zich. 'Als oudst zittende was ik de eerste CDA'er onder de premier. Omwille van een goede regie heb ik met Koos Andriessen, die op Economische Zaken kwam, van plek gewisseld aan de ovale tafel van de ministerraad. Zo zat ik schuin links tegenover de minister-president, en Koos zowat recht tegenover Kok. "Jij moet Financiën recht in de ogen kunnen kijken," heb ik hem voorgehouden, "en ik kan dan als oudste CDA'er de premier aankijken."'

Braks probeerde zich nu breder te profileren en wilde daartoe – zoals De Koning deed – de portefeuille-Antillen op zich nemen. 'Ruud schoof die door naar Ernst Hirsch Ballin, naar Justitie. Nou begreep ik dat wel, staatkundige zaken zouden veel aandacht vergen.' Oud-werkgeversvoorzitter Koos Andriessen op Economische Zaken bleek evenmin een Jan de Koning, al was hij net als deze op leeftijd en zonder al te veel persoonlijke ambitie. 'Er was niemand. Zo iemand als Jan de Koning wijs je niet aan,' zegt Schinkelshoek. 'Andriessen was een *Einzelgänger*, ruzie zoekend met De Vries, en De Vries met hem, op een eigen spoor in het kabinet.' Hij was lang buiten de Haagse politiek geweest, Andriessen had in de CDA-top geen eigen positie. De Vries zag in hem een kloon van Onno Ruding, een vertolker van alles waartegen

hij in het geweer was gekomen. In één rol werd Jan de Koning wél opgevolgd. Het donderdagse CDA-overleg in het Catshuis werd, als de premier afwezig was, voortaan voorgezeten door fractievoorzitter Brinkman.

CDA en PvdA strompelden van misgreep naar tegenvaller. Na de Duitse kwestie, de onttakeling van de sociale vernieuwing en de gemeenteraadsverkiezingen, stak de economische tegenwind steeds vinniger op. Die haalde het regeerakkoord onderuit. Het maakte ook de belastinghervorming, de Oort-operatie, een huis op drijfzand. Die was alleen mogelijk op basis van de gunstige vooruitzichten onder Lubbers-II. Bert de Vries zag het uiteenrafelen. 'De financiering bleek nu niet solide, zodat we vanaf de eerste dag werden geconfronteerd met tegenvallers. We hadden een groot gat in de begroting. Enige tijd later kwam er ook nog een recessie. Dat was slecht voor de beeldvorming.'

Het kabinet kreeg verwijten dat het talmde, ingrepen leek uit te stellen. 'Het kabinet moest fors bezuinigen en opnieuw saneren. Onze twijfels waren grote uitroeptekens geworden,' zegt Van Velzen. Lubbers en Kok besloten daarom de voor halverwege de rit voorziene herijking van het beleid naar voren te halen. Wat onder Lubbers-II het *Paaspakket* heette, zou nu de *Tuba*, Tussenbalans, worden. Het was veelzeggend dat dit al in het eerste jaar van de coalitie urgent was geworden.

Lubbers en Kok dreven uiteen. Lubbers nam vol zorgen Ed van Thijn in vertrouwen, sprak erover met Jan de Koning en reclameman Ruud Koster, die al eerder had gependeld tussen CDA en PvdA. Van Thijn: 'Het klikte niet tussen Lubbers en Kok. Dat wantrouwen is ook een beetje onderdeel van het politieke vak. Kok dacht wel eens: wat bedoelt Lubbers nou weer? Zit er meer achter? Dit kan niet alles zijn, hij is zo slim.'

Brinkman en zijn fractie zagen ook dat het niet liep. 'Wij vonden in de aanvangsfase bij Lubbers oor voor onze bezwaren, en bij de minister van Economische Zaken. Bij Bert de Vries op Sociale Zaken minder. Bert zei met regelmaat dat hij het sociaal-economisch beleid van de fractie te rechts vond. Maar hij voelde weinig of niks voor differentiatie tussen verschillende soorten uitkeringen, wat voor ouderen een sociaal beter beleid inhield. Die gesprekken werden harder, het verschil van mening dringender en drukkender,' vertelt Brinkman.

Tussen de bedrijven door gebeurde nog iets dat de sfeer verpestte. De PvdA zegde het vertrouwen op in Gerrit Braks vanwege controleproblemen bij de aanvoer van vis. Omdat zij als oppositiepartij daar-

over kabaal had gemaakt, moest hij sneuvelen. Een excuus was niet genoeg voordat Paars regeerde. Velen konden niet geloven dat Lubbers en Brinkman dit lieten gebeuren met de CDA-oudste in de ministerraad. Piet Bukman was verbluft: 'De maandag voor prinsjesdag was er een visserijdebat en daar kwam Gerrit goed uit. Ik heb hem op prinsjesdag nog gefeliciteerd en vloog 's middags naar Rome. De volgende dag bij terugkomst hoorde ik dat het fout zat met Gerrit. Ik heb hem meteen opgebeld. Hij zei: ik zit een brief te schrijven aan de koningin.'

Zelf was Braks niet minder verbijsterd. 'Mijn vertrek had twee ware oorzaken: de toestand in de PvdA en de opstelling van de minister-president. De PvdA was in chaos, hun peilingen voor de Statenverkiezingen waren rampzalig. Ze wilden een daad stellen. Men wilde iets en vond het visdossier dat nog open lag. De minister-president had als eerste moeten zeggen: tot hier en niet verder. Ruud had in die verziekte discussie een grens moeten trekken. Ik kreeg veel te laat steun. Toen was het niet meer te houden. En aanblijven als aangeschoten wild, daar paste ik voor.'

Ruud Lubbers was er verlegen mee. Hij had zijn senior-minister geofferd voor de panische PvdA, bezorgd om zijn coalitie. 'Braks moest opstappen, het leek onvermijdelijk. Het was de tijd van hameren op politieke zuiverheid, waarin Bert de Vries eerder – met de val van Brokx en de paspoortzaak – ook een rol heeft gespeeld. Ik heb aanvaard dat Braks moest opstappen. Daar heb ik later spijt van gekregen.' Het Brabantse CDA was boos om wat hun Gerrit Braks was aangedaan. Nu Piet Bukman alsnog minister van Landbouw werd, probeerde Lubbers met een katholieke staatssecretaris zuidelijke onmin weg te nemen. Hij schoof fractielid en oud-bewindsman René van der Linden naar voren; voor deze Limburgse kenner van het landbouwbeleid en Brussel een mooi eerherstel.

'Dat was voor het eerst dat het kabinet dichtbij een val kwam,' vertelt PvdA-fractievoorzitter Thijs Wöltgens. 'Lubbers wilde bij wijze van wraak een staatssecretaris van CDA-huize op Landbouw. Een volstrekt overbodige functie vonden wij. Ik had het idee dat hij wilde laten voelen dat wie het CDA iets aandoet daarvoor een prijs moet betalen. Braks was het boegbeeld van het katholieke volksdeel. Lubbers dreigde naar mij: "Als jullie het verzet niet opgeven dan gooien wij het bijltje erbij neer." Vervolgens deed hij de concessie dat niet Van der Linden het zou worden, maar Gabor.'

Jan de Koning sprak in de pers zijn steun uit voor Van der Linden, een boeiend signaal van onbehagen. Nu burgemeester Gabor uit Over-

ijssel naar het kabinet kwam, werd de stemming pas écht giftig. Zo waren én het Limburgse én het Brabantse CDA boos én was de fractie weer gepasseerd. 'In de fractie gingen de zeeën hoog.' Een breuk met de PvdA was 'grijpbaar dichtbij' en Brinkman zei publiekelijk dat de houding van Kok 'een deuk in de coalitie' was.[192] De regie binnen het CDA was diffuus aan het worden. Hans Borstlap, weg uit het Torentje en op Sociale Zaken topambtenaar geworden, zag dat de zorg voor de strakke lijn eruit raakte. 'Je merkte dat Jan de Koning weg was. Madeleen Leyten vertrok ook, naar de Raad van State. Er waren nog maar weinig mensen meer die konden zeggen: jongens, waar zijn we hier nou mee bezig?'

De voorbereidingen van de Tussenbalans deden pijn. De extra uitgaven die de PvdA had verlangd, waren gedaan. Kok moest het allemaal terugdraaien en daarbovenop nog bezuinigen. De problemen konden niet langer vooruitgeschoven worden, bijvoorbeeld tot na de Statenverkiezingen van maart 1991. Koks PvdA stond er beroerd voor en nu moest hij aan de vooravond ook nog een pakket bezuinigingen presenteren. Het leverde nieuwe spanningen op. Lubbers en Brinkman waarschuwden hem ervoor de gaten niet te vullen met lastenverzwaringen, dan zou de koppeling van de uitkeringen aan de lonen moeten worden losgelaten. Lubbers zette ook zwaar in op de kosten van de arbeidsongeschiktheid.[193] 'Nederland is ziek,' had hij in september 1990 gezegd. De kosten van ziekteverzuim en afkeuringsregelingen moesten omlaag, om de kosten van de sociale zekerheid in de hand te houden. Een pakket maatregelen werd samengesteld: financiële ingrepen, tariefsverhogingen en bezuinigingen. Het leek veel, maar was niet af. Een beperking van WAO en ziektewet met 3,75 miljard gulden – het kernstuk van het pakket – schoof het kabinet door. Eerst advies van de SER, was het argument. Het begrotingstekort ging bovendien niet zó omlaag als CDA en PvdA hadden afgesproken.

Er viel nog iets op: dit was geen bijstelling van het regeerakkoord die de coalitie nieuw elan gaf. Verbindende thema's van CDA en PvdA bleven grauw. Nieuwe impulsen voor sociale vernieuwing, milieubeleid of het jongerendossier mislukten. De pretenties bij het begin waren gereduceerd tot het wegknippen van franje en het verhogen van lasten. PvdA-denker Quené zei bits over Koks *Tuba*: 'Inhoudelijke politieke keuzen ontbraken. De ombuigingen die werden voorgesteld, stonden ook totaal los van het regeerakkoord van het kabinet. De Tussenbalans voldeed volstrekt niet als kwaliteitsstuk. Daar was het veel te boekhoudkundig voor.'[194]

Wim Kok merkte dat zijn aanpak niet aansloeg. 'Als je ziet hoe de Tussenbalans is ontvangen, dan is het zeker niet gelukt de harde boodschap goed te verpakken,' erkende hij. Het probleem voor de PvdA zat niet in de verpakking, maar in de inhoudelijke motivatie van de coalitie en van de partijleider op Financiën. Zijn partij en hij zaten met een lastig punt, merkte Kok: 'Sommige keuzes waren zo pijnlijk, dat ze niet van harte konden worden verdedigd. Dan kom je in de moeilijke situatie dat je niet rechttoe rechtaan in de publieke opinie of tegen je kiezers kunt zeggen: Hier staan we voor, dit zijn onze keuzes.'[195] Voor het CDA, dat deze houding in de veel diepere crisis van 1981-1984 wel had leren aannemen én verzilveren, was dit reden tot toenemende zorg. Van de Tussenbalans was het CDA niet erg onder de indruk. Hoe ziek Nederland ook was, het land was op de wachtlijst gezet, leek het wel.

Aan de zijlijn was iemand ernstig bezorgd aan het worden. Jan de Koning vond de Tussenbalans allesbehalve overtuigend. Hij wist ook waarom. 'In 1989 is de PvdA zonder vrijwel enige voorbereiding op regeringsverantwoordelijkheid tot het kabinet toegetreden. Dat heeft tot gevolg gehad, dat de Tussenbalans een slap verhaal was en dat er op het punt van het sociale beleid onvoldoende overtuiging was in het kabinet. Juist op dit punt had de PvdA-fractie frontale oppositie gevoerd. Ik denk dat de CDA-fractie behoorlijk is afgeknapt op het verwijt, dat men te gemakkelijk de oren naar de PvdA liet hangen en men te gemakkelijk accepteerde dat de PvdA niet tot verdergaande maatregelen wilde komen.'[196] Het viel Lubbers rauw op de maag. Bitter spreekt hij van 'een beetje spottende, cynische commentaren' op 'een van de meest indringende bezuinigingen. Dat werd niet beloond door het CDA. En daar begint eigenlijk de neergang van het kabinet in CDA-kring.'

Maar niet alleen daar nam de zin in deze coalitie af. De Statenverkiezingen van 6 maart leverden de PvdA een linkse directe op van de kiezer. Net als in maart 1982 bij het kabinet-Van Agt/Den Uyl raakte de PvdA meer dan eenderde van haar kiezers kwijt. Het CDA bleef net als in 1982 overeind. Het half procentje achteruitgang vond Lubbers zelfs 'goed voor de bescheidenheid' nu de partner zo slecht scoorde. Twee conclusies werden getrokken. PvdA'ers bespraken of de coalitie moest worden opgebroken, of tenminste een reconstructie van het kabinet geprobeerd zou moeten worden. Het spraakmakende Kamerlid Ad Melkert suggereerde mislukte bewindslieden als Alders van Milieu, Ritzen van Onderwijs en zelfs Ien Dales van Binnenlandse Zaken te vervangen. Minister Pronk, de voorzitter van het intern PvdA-over-

leg van de donderdagavond, stelde voor maar helemaal op te houden met de coalitie, 'om het op vervroegde verkiezingen te laten aankomen, dan wel om D66 er alsnog bij te betrekken. Ik vond dat het kabinet door de uitslag de steun van de samenleving was kwijtgeraakt.'[197]

Lubbers dacht mee met de PvdA. Hij besprak met Wöltgens onder vier ogen de mogelijkheden het draagvlak te verbreden voor de moeizame Tussenbalans. 'Een verzwakte PvdA zou haar gezag minder kunnen laten gelden. Als D66 een belangrijk deel van het linkse volk voor zich inpalmde, verviel die functie van de PvdA,' zo zei de premier. Lubbers bracht twee varianten naar voren: zonder verkiezingen D66 erbij halen of snel verkiezingen. Dan zou hij een kabinet-CDA/PvdA/D66 tot stand brengen. 'Het zou erop neerkomen dat wij PvdA'ers zo vriendelijk mochten zijn om de helft van onze ministers in te leveren. Voelde ik geen fluit voor,' vertelt Wöltgens. Hij trok voor zichzelf de conclusie dat het kabinet in levensgevaar was, maar niet hoefde te vallen. Zolang Lubbers dat niet wilde. 'Brinkman kon het kabinet niet laten vallen zonder instemming van Lubbers. Ik heb veel meer geïnvesteerd in het creëren van vertrouwen richting Lubbers dan in diepgaande gesprekken met Elco daarover. Handgranaten van Brinkman waren losse flodders. Als wij hem vroegen: nu willen we het weten: wil je het kabinet opblazen of niet? probeerde hij de zaak om te draaien. Hij had alleen maar geprobeerd "zijn bezorgdheid tot uiting te brengen", hij "wilde het kabinet wél de kans geven te slagen". Enig jezuïtisme was ook hem niet vreemd,' grinnikt Wöltgens.

Het CDA besloot het kabinet de kans te gunnen zich te bewijzen juist nu het zo tegenzat. Jezuïtisme of niet, er moest wel worden geregeerd. De witte vlekken van de Tussenbalans moesten worden ingevuld. Het WAO-advies van de SER mocht worden afgewacht, maar dan was het tijd te beslissen. Brinkman merkte dat over de inhoud van de beslissingen onduidelijkheid bleef bestaan. 'Dat is gaan doorakkeren,' zegt hij. 'In de opmaat naar het eerste WAO-besluit moest het CDA een paar keer van opinie wisselen, omdat het kabinet er niet uitkwam. Toen kwam het SER-advies, waarmee wij op zich wel konden leven, maar dat haalde het weer niet binnen het kabinet. Wij hebben toen die draai maar gemaakt. Daarop kwamen er bestuurlijke en technische varianten bij: de helft van eenderde, daar de wortel uit en dat maal twee, nog eens gedeeld door zeven.' Hij lacht gekscherend, maar voegt er scherp aan toe: 'Het werd almaar moeilijker naar onze achterban uit te leggen wat onze éigen positie was. De mensen in de fractie die met de WAO bezig waren, zeiden: "We zullen het wel verdedigen, gelet op de voorgeschie-

denis. Maar intrinsieke waarde heeft het niet." Het geloof erin werd minder. Dat bleef toen nog onder tafel.'

Jan de Koning kon het niet langer aanzien. Alleen nog achter de schermen actief besloot hij van de nood een deugd te maken. Hij activeerde zijn oude contact met PvdA-reclameman Ruud Koster en liet deze een bijeenkomst beleggen met de coalitietoppers Wim Kok, Thijs Wöltgens, Ruud Lubbers en Elco Brinkman. Van beide partijen moest een vertrouwensfiguur aanschuiven: hijzelf en Ed van Thijn, de burgemeester van Amsterdam. 'De Koning wilde voorkomen dat het in deze coalitie als een veenbrand zou doorgaan,' zegt Brinkman. Koster zette zijn legendarisch vermogen te netwerken in en bond de beoogde deelnemers met zijn oprechte wil hen te bemoedigen en te helpen.

De Koning ging niet over één nacht ijs. Koster kon niet aan de slag voordat goed was afgestemd met Lubbers over doel en inzet van het topberaad. 'Koster was een vreemde eend in de bijt, maar maakte nooit misbruik van de contacten. Dat was een grote plus voor hem. Met zijn drieën zijn Koster, Jan en Ed dat voorjaar op het Catshuis geweest – dat was na de Tussenbalans. De inzet van de gesprekken werd: is dit nog beheersbaar naar onze twee achterbannen? Nu hebben we dit kabinet, dan moet het wel iets presteren,' vertelt Ruud Lubbers.

Brinkman en Wöltgens wisten niet goed wat ze met Koster aan moesten. Ze gingen met een nieuwsgierig soort ongemak met hem om. Wöltgens: 'Politici van verschillende partijen praten nooit rechtstreeks over vertrouwen, dat doen ze aan de hand van zakelijke onderwerpen. Managers sturen ze wel eens op rare kampen om ze te laten schreeuwen, zingen of weet ik wat. Dit soort agogische settings komt niet voor in de politiek. Het was een bizarre episode, die *deus ex machina* die een agogische actie tussen politici op gang probeerde te brengen. Eerlijk gezegd had ik er innerlijke weerstand tegen. Ik vond het zo'n vertoon van onmacht dat we iemand van buiten daarvoor op het tapijt kregen. Als je vindt dat het klimaat moet worden verbeterd, neem dan zelf het initiatief.'

Nadat de hoogste golven van de Statenverkiezingsuitslag waren weggeëbd, bood Ed van Thijn aan gastheer te zijn voor de vier coalitietoppers plus Jan de Koning en Ruud Koster. Toen zij eind mei voor het eerst bijeenkwamen was de argwaan van Kok aan het verschuiven, merkte Van Thijn. 'Hij vond dat Brinkman een ramkoers inzette. Dat Brinkman hamerde op besluitvaardigheid was bekend, maar Kok had het gevoel dat hij uit was op de val van het kabinet. Brinkman moest duidelijk maken dat hij vertrouwen had in het kabinet. Kok verdacht

hem ervan dat hij met Wiegel een soort *basispluspakket* begon te vormen.'

Omdat het tussen Brinkman en Wöltgens wel klikte en Lubbers met Kok nu wat beter overweg leek te kunnen, was het gesprek bewust rond deze vier alleen opgezet. 'Het ging niet over concrete onderwerpen, het was klimatologisch,' vertelt Ed van Thijn. 'Er was behoefte aan afstandelijke adviezen van oudgedienden, aan openlijk over dingen praten die normaal niet bespreekbaar waren.' Tussen die oudgedienden was er een markant verschil. Van Thijn beschouwde zich als buitenstaander, die kon helpen over de waan van alledag heen te kijken. Door een goede verstandhouding met alle aanwezigen – ook met Brinkman, zijn oud-ambtenaar – kon hij een gesprek op gang helpen. Jan de Koning zat anders bij deze bijeenkomst. Hij was achter de coulissen nog steeds onmisbaar en van heel veel op de hoogte. Hoe laconiek hij ook wilde zijn, zijn handen jeukten.

Het begon die avond in Van Thijns ambtswoning aan de Herengracht met enkele woorden van Ruud Koster, herinnert Wöltgens zich. 'Een prevelementje dat hij voorlas. Hij zei dat er veel op het spel stond, voor de samenleving, voor het milieu en deed een beroep op de aanwezigen hun verantwoordelijkheid te nemen.' Daarna zweeg Koster en liet het verder over aan Van Thijn en De Koning. 'We begonnen geforceerd, onwennig en dachten: wat gaat hier gebeuren?' vertelt Wöltgens. Jan de Koning nam het initiatief. Hij meldde dat hij het kabinet besluiteloos vond en dat er moest worden aangepakt. Het ging hem om 'besluitvaardigheid en vertrouwen. Jullie vier moeten elkaar vertrouwen. Wij willen die brug wel slaan. We moeten de uitdijende kosten van de sociale voorzieningen aanpakken en we moeten knopen doorhakken,' aldus Van Thijn, die De Koning daarin bijviel. 'Dat was vooral om het gezelschap uit te lokken, want de sfeer was zeer gespannen.' Brinkman werd uitgetest. Was hij uit op een breuk? 'Het kostte moeite om hem aan de praat te krijgen. Hij werd uitgedaagd door Wim Kok, niet door Lubbers.'

Brinkman was het middelpunt omdat hij de 'buitenboordmotor' van de coalitie was, zegt Wöltgens. 'Het wantrouwen was permanent. Het was lastig de bedoelingen van zijn optreden te doorgronden.' Lubbers' rol viel daarbij op: 'Hij verdeelde zijn kritiek slim. Lubbers besefte dat als de pijlen de hele avond op Elco waren gericht die helemaal bokkig zou worden. Lubbers maakte verwijten naar de PvdA; naar de fractie, niet naar Wim Kok. Die verwijten kwamen overeen met de kritiek die anderen op de CDA-fractie hadden. Deze opmerkingen tegen

míjn fractie gebruikte hij om te zeggen wat hij van de CDA-fractie vond. Elco hoefde daardoor niet in het defensief, ik moest eerst vertellen wat en hoe. Vervolgens kon het gesprek geleidelijk overgaan naar het achterhalen van de werkelijke motieven van Elco,' vertelt Wöltgens.

Brinkman bracht zijn aarzelingen over vertrouwen en daadkracht naar voren. Vertrouwen moest groeien. Hij gaf aan welke punten hij daarom geregeld wilde zien, de restanten van de Tussenbalans. 'Elco is er de man niet naar om zomaar zijn onvoorwaardelijk vertrouwen uit te spreken,' wist Wöltgens. 'Aan het eind van de avond bleef je nog raden: wat drijft hem nou? Hij moest uit de tent worden gelokt, hij was niet *happy* met die gesprekken, maar dat gold voor mij ook.'

De deelnemers bespeurden een sfeerverbetering na de eerste bijeenkomst. Brinkman merkte echter dat dat mildere klimaat snel verwoei: 'In de loop van de tijd werd de fractie weer buitengewoon wantrouwend over de houdbaarheid van afspraken die het kabinet maakte. Er zijn momenten geweest dat ik dacht: hier wordt me een oor aangenaaid door het kabinet. Ik zeg nadrukkelijk: het kabinet. Hadden we weer een afspraak gemaakt, ging het wéér anders.'

Brinkmans irritatie werd niet alleen gevoed door het opschuiven en hernemen van beslissingen. Besluitvaardigheid die vertrouwen zou opbouwen, dat bleef het tere punt, maar er was nog iets: het wantrouwen in zijn bedoeling met de coalitie. Die argwaan was niet alleen onverdiend – niet híj had achter de schermen het lot van het kabinet ter sprake gebracht – maar stond lijnrecht tegenover wat hij zich had voorgenomen. 'Ik was er vast van overtuigd dat het CDA na de breuk met de VVD niet weer een breuk met een partner moest meemaken. Dan vestig je het beeld van het CDA dat naar believen zijn partners aan de kant zet. Dan word je zelf een keer aan de kant gezet.'

Moest het toch op breken uitdraaien dan wilde hij niet de man zijn die de PvdA opzij zou schuiven. Dat moest binnen het kabinet gebeuren, mocht dat nodig blijken. 'Het leek mij onverstandig dat ik het symbool van breken zou worden. Dat gold voor mij heel sterk en daarbij heb ik persoonlijke krenkingen voor lief genomen. Intuïtief dacht ik: het kabinet níet opblazen. Ik heb het de fractie wel gezegd, zelfs op het eind bij de IRT-affaire: wat schieten wij ermee op om te forceren?'

Brinkman moest daarom glimlachen als oudgedienden hem waarschuwden het kabinet niet ten val te brengen. Als Biesheuvel of Schmelzer het vingertje hieven, liet hij hen maar. Zou hij opening van zaken geven dan was zijn onderhandelingspositie weg. 'Ik heb het

nooit tegen iemand gezegd. Het gaat altijd om de vraag: wat is je uiterste middel?' Dit nam niet weg dat Brinkman een eunuch was geworden, omwille van zijn rol bewust beperkt in zijn middelen. Besluitvaardigheid zou van anderen moeten komen, net als dat uiterste middel alleen in handen van een ander dan hemzelf zou kunnen liggen.

Jan de Koning had de politieke norm helder geformuleerd. Voordat het kabinet met zomervakantie ging, moest de aanpak van de WAO rond zijn. Zo niet dan was de koppeling van de uitkeringen aan de lonen niet meer te redden. Omdat de groei van de economie en de werkloosheid flink tegenvielen, was het temeer zaak de kosten van werk niet te laten oplopen. De Vries, de verantwoordelijke minister op dit terrein, en Lubbers waren niet optimistisch over wat met de PvdA kon worden bereikt. De Tussenbalans was een waarschuwing geweest. De Vries: 'De collega's van de PvdA hebben zich een aantal malen sterk onder druk gevoeld. Die druk werd sterker naarmate binnen het CDA de anti-stemming tegenover het kabinet groeide. Vanwege de eigen achterban ook zag Ruud zich gedwongen zich wat onredelijk op te stellen tegenover de PvdA. De Tussenbalans was het breukpunt in die ontwikkeling. Tot en met de Tussenbalans deed de PvdA heel constructief mee, zij het met pijn. Daarna zijn er momenten gekomen...'

De Vries waarschuwde FNV-voorzitter Stekelenburg maar vast. Die hield er vanaf dat moment rekening mee 'dat de coalitie uit elkaar zou spatten over de duur en hoogte van de WAO-uitkeringen. Bert de Vries had me gezegd: let op, het kabinet knapt op de WAO en de begroting voor 1992. Er treedt een tussenkabinet aan totdat Brinkman de fakkel van Lubbers kan overnemen.'[198]

Ook Ruud Lubbers was bezig met de vraag 'wat, als'. Een promovendus kreeg van hem op 11 juni 1991 onverwacht een betoog te horen over de mogelijke val van zijn derde kabinet. De premier zei dat hij zichzelf als oppositieleider heel wel kon voorstellen. Hij zag zichzelf opnieuw als lijsttrekker van het CDA aantreden als zijn kabinet zou worden opgeblazen. Bijvoorbeeld 'als de PvdA de coalitie met het CDA opzegt en in de verkiezingscampagne een PvdA/VVD/D66-kabinet bepleit'. Hij zou die 'handschoen willen opnemen' als zijn kabinet werd opgeblazen.[199] In de peilingen was de PvdA op dat moment overigens al meer dan de helft van haar 49 Kamerzetels kwijt.

Op de valreep van de zomervakantie ging Wim Kok door de knieën. De WAO zou worden ingeperkt, lager worden en sneller uitlopen op bijstand. Ed van Thijn lacht vol zelfspot: 'Ja, dat eerste gesprek bij mij op de ambtswoning heeft sfeerverbeterend gewerkt: het leidde vrij snel

tot de WAO-crisis. Er wérden besluiten genomen.' Lof voor de daadkracht van het kabinet bleek voorbarig. In de PvdA brak paniek uit. De maanden juli, augustus en september waren de socialisten in crisis gedompeld. Kok wankelde, partijvoorzitter Sint werd zondebok.

De socialisten smeekten het CDA terug te komen op het WAO-besluit, hen de schijn te gunnen iets binnen te halen. Daadkracht bleef problematisch, vertrouwen dus ook. Tussen Kok en Lubbers werd juist nu de relatie hecht. 'Na de WAO-crisis was Kok er slecht aan toe en heeft Ruud zich over hem ontfermd. Toen zijn ze elkaar gaan vertrouwen. Er groeide een bestuursstijl waarbij die twee alle anderen in de mangel moesten nemen. De bilateraaltjes van Lubbers werden voortaan trilateraaltjes,' vertelt Ed van Thijn. Lubbers ziet het zelf koeltjes: 'De neergang van het kabinet in CDA-kring werd overwoekerd door de grote problemen van de PvdA met de WAO. Kok ging ervoor staan, maakte er het beste van. Dan gaat geleidelijk aan ondergetekende harder worden, gaan de CDA-ministers – De Vries ook – hun eisen stellen. Dan zie je dat het kabinet een paar keer haast op breken staat. Maar de PvdA geeft op het laatste moment toe. Die wil dus geen crisis.'

Twee keer achter elkaar was er die zomer van 1991 bijna crisis. Toen de WAO-ingreep werd verzacht om Kok te redden, bleek de koppeling door de recessie niet meer te handhaven. Wim Kok stelde luidkeels 'dat maak ik niet meer mee'. Lubbers deed een uiterste poging, vertelt Bert de Vries. 'We hadden de druk maximaal opgevoerd. Ruud zag het niet meer zitten. Boven op die WAO-afspraken kwam nu de bevriezing van de uitkeringen. Daar stonden wij op, ik ook. Voor Wim Kok was het een brug te ver, we kwamen daar niet uit. Ruud zei: "Voordat ik naar de koningin ga, wil ik graag dat jij nog een keer met Wim praat." Wim en ik zaten in een merkwaardige rol: ik had graag op Financiën gezeten en Wim Kok kwam uit een hoek waarbij Sociale Zaken meer voor de hand had gelegen. In de ministerraad keken wij nogal eens naar elkaar: wie speelt nu welke rol? Hij beschouwde mij als de schaduwminister van Financiën en ik hem als die van Sociale Zaken. We begrepen elkaar heel goed, het klikte tussen Wim Kok en mij.'

Kok slikte een ontkoppeling van de uitkeringen. Met moeite bleef hij als PvdA-leider overeind. Zijn koers was moeilijk uit te leggen. Toen PvdA-minister Ritzen in een debat op tv met de voormalige CDA-minister Albeda een poging deed, zette die hem op zijn nummer: 'De vorige kabinetten waren eerst asociaal volgens u, volgens de PvdA. En nú zegt u dat er destijds door hen nog te weinig werd ingegrepen?'[200]

Brinkman verroerde zich niet. Niet opblazen was zijn credo. Lubbers trok zijn conclusie. Hij begon er rekening mee te houden dat hij een breuk moest aanvaarden en CDA-leider bleef. 'Mijn weggaan was geconditioneerd naar buiten gebracht. Ik meende ook dat de mensen dat wisten: indien het tot een breuk zou komen in het kabinet zou Elco Brinkman geen lijsttrekker worden, maar ikzelf,' zegt Lubbers. 'Om mij te verantwoorden voor een val van het kabinet. Ik houd het er nog steeds op dat de PvdA steeds toegaf omdat ze dat wisten. Ze dorsten die verkiezingsstrijd niet aan. Nou deed ik dit niet lichtzinnig, want ik vond Kok een formidabele man. Ik had dus geen zin in lichtzinnig dreigen. Zij gaven toe vanuit het beeld: Lubbers gaat weer door.'

Elco Brinkman is onthutst als hem dit wordt voorgehouden: 'Met mij is díe afspraak in elk geval niet gemaakt. Ik heb ongetwijfeld niet bij alle gesprekken gezeten, voor míj is dit nieuw. De gesprekken die ík heb bijgewoond hadden de strekking dat er een nieuwe leiding kwam. Dat zijn heel wat gesprekken geweest met Wim van Velzen, Tineke Lodders, met Jan de Koning, met Ruud, partijtop en fractietop. Het was ook ongeloofwaardig als Ruud eerst zegt dat hij opstapt en vervolgens verder gaat. Bovendien, bij alle goeie dingen die er zijn geweest, het houdt een keer op. Het is gewoon een keer uitgewerkt. Zeker in een vluchtig mediatijdperk. Dat was niet zozeer mijn opvatting als wel van velen in partij en fractie die ik, hoe spijtig ook voor de succesvolle minister-president, te bestemder plaatse moest verwoorden.'

Ruud Lubbers herkent het. En het doet zeer. 'Als ik terugkijk dan proef ik: na al die jaren moeten we komen tot een andere constellatie. Dat gold dus ondergetekende ook, de eerste man. Dat werd minder uitgesproken. Ik heb dat natuurlijk zelf veroorzaakt: ik had gezegd dat ik wegging. Toen ze dat begonnen te geloven, zeiden ze: "Het wordt tijd ook. Nu gaan we het nieuwe team het veld in sturen." Kaland zei dat de overheid nog veel te veel geld uitgaf, dat er veel te weinig ten goede keerde. Die kritiek kreeg werking in het land, bij het partijbestuur, de Tweede-Kamerfractie. Het werd een veenbrand, opgejaagd door Kaland.'

Zo kregen gesprekken over het trage beleid, een breuk in de coalitie en de toekomst van het CDA een bijsmaak. Lubbers had willen bewijzen als premier ook op links te kunnen aanpakken, maar merkte dat hij alleen door een kabinetsbreuk zijn afbladderende leiderschap kon herstellen. Brinkman moest een eigen positie opbouwen door de daadkracht van de coalitie aan te moedigen en merkte dat het aanblijven van het kabinet hem vleugellam maakte. Geen wonder dat hij zich zo

koest hield. Zolang de PvdA in een crisis was, kon hij het opvoeren van de druk maar beter aan Lubbers en De Vries overlaten. Desnoods moesten die een conflict binnen het kabinet onbeheersbaar laten worden.

Brinkman: 'Dat is bij verschillende gelegenheden aan de orde geweest, niet als een theoretische opzet. De stelling was dat het geen zin had dat de fractievoorzitter het kabinet zou laten vallen. Dat zou onhandig zijn, dat bleef het Schmelzer-syndroom. Elke keer zeg je natuurlijk wel, als puntje bij paaltje komt: laten we nog een laatste lakmoesproef doen. Het was niet zo dat Ruud per se wou breken, en ik per se niet, of omgekeerd. Maar het werd wel degelijk als *issue* besproken.' Niet alleen door Lubbers en Brinkman. Jan de Koning werd nadrukkelijk geconsulteerd. 'Jan had die peetvaderrol al heel lang,' zegt Brinkman. 'De inzet was zoals bij die gesprekken met Jan en Ed van Thijn: houd de coalitie overeind. De peetvaders bleven het proberen. Ik sprak erover met Jan – Ruud natuurlijk nog meer – en we kwamen tot de conclusie dat het geen wijsheid was om het kabinet te laten vallen.'

Ruud Lubbers had met zijn vriend moeilijke gesprekken. Jan de Koning zei ook hem dat het kabinet een slap verhaal had. 'Jan was daar naar mijn gevoel niet objectief in. We zijn allemaal mensen. Jan vond dat Bert de Vries het niet zo geweldig deed als minister. Dat moet je ook zien in het licht van zijn botsing met Bert uit 1988.' Daarin zocht Lubbers de verklaring voor de pijnlijke kritiek van zijn oude mentor. Die kritiek was in het CDA niettemin een buitengewoon zwaar signaal. Jan de Konings mening vond nog steeds alom weerklank. Ook buiten de frontlinie bleef hij de meest vertrouwde strateeg. 'Ik moest er wel rekening mee houden. Daarom was ik zelf ook moe,' zegt Lubbers. Het maakte hem moedeloos. 'Ik dacht: nou ja, laat maar. Je kunt eigenlijk zeggen dat voor mij de ellende begon toen Jan de Koning wegging.'

Noten

1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
2 Zijlstra, blz. 102
3 *De Groei naar het* CDA. *Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren.* Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
4 Zijlstra, blz. 133
5 Idem
6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs.* R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
7 Formatiedagboeken, blz. 155
8 Groei, blz. 32
9 Idem, blz. 58
10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
12 Idem, blz. 173
13 Groei, blz. 60
14 Idem, blz. 59
15 Idem, blz. 37
16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het* CDA. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
17 Groei, blz. 62; CDA *Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
18 *De Unie waarin we ons thuis voelden.* A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
20 Groei, blz. 63
21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek.* Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
22 Groei, blz. 56 en 62
23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek.* Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw.* Boom, 1995.
27 Groei, blz. 42
28 Verkuil, blz. 85
29 Groei, blz. 161
30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

31 Idem, blz. 132
32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
33 Groei, blz. 161
34 Idem, blz. 71
35 Verkuil, blz. 101
36 Idem, blz. 73
37 Idem, blz. 115
38 Rehwinkel 1991, blz. 153
39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
44 Groei, blz. 95
45 Document D 28/74, 12 maart 74
46 *Documentatie Verkiezingen 1974*, blz. A2-A3
47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
49 Zijlstra, blz. 242-244
50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
53 Groei, blz. 123-24
54 Woudschoten, blz. 39-40
55 Groei, blz. 123-24
56 Groei, blz. 194
57 Woudschoten, blz. 97
58 Groei, blz. 137
59 Groei, blz. 132
60 Woudschoten, blz. 107-09
61 Woudschoten, blz. 135
62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, Rottenbergs Den Uyl-mythe, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
64 Rehwinkel *1991*, blz. 116-17 en 119
65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
68 Joustra 1989, blz. 147
69 Groei, blz. 146
70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; Elsevier, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de duvel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; Trouw, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
73 Verkuil, blz. 180
74 *Trouw*, 26 mei 1977
75 *Trouw*, 24 februari 1996
76 *Trouw*, 17 februari 1996
77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
78 *Trouw*, 2 december 1995
79 *Trouw*, 25 november 1995
80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren vergeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
81 Verkuil, blz. 187
82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
84 Groei, blz. 167
85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
86 Schmidt, blz. 231
87 Joustra 1989, blz. 151-52
88 Stam, blz. 103-04
89 *NRC*, 4 april 1996
90 Schmidt, blz. 232
91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
96 Toirkens, blz. 60-63
97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
99 *Trouw*, 25 november 1995
100 Joustra 1989, blz. 175
101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
102 *Trouw*, 25 november 1995
103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
105 Idem, 15 mei 1981
106 Idem, 26 mei 1981
107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
110 Zijlstra, blz. 247
111 Verkuil, blz. 227
112 Leerling, blz. 154
113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmail and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13,14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling , blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metze, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studiefinancieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
151 *CDActueel*, 30 juni 1984
152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
156 *NRC*, 28 oktober 1985
157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
158 Idem, 22 april 1986
159 Idem, 10 mei 1986
160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
161 *NRC*, 22 mei 1986
162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
165 Leerling, blz. 159
166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
171 Stam, blz. 120-21
172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
173 *Elsevier*, 23 januari 1988
174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de VVD en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juister vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
177 Leerling, blz. 159
178 *NRC*, 6 juni 1988
179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
182 Idem, 16 augustus 1989
183 *NRC*, 7 september 1989
184 Rehwinkel 1994, blz. 18
185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
186 Rehwinkel 1994, blz. 115

187 *NRC*, 22 maart 1990
188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; *NRC*, 10 november 1989; H. Teltschik, *329 Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
189 Teltschik, blz. 38
190 Idem, blz. 66
191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
194 Ornstein, blz. 74
195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
198 Ornstein, blz. 134
199 Rehwinkel 1991, blz. 147
200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
201 J.van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
203 Rehwinkel 1994, blz. 152
204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
209 Brief van A. Zijderveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
211 Idem, blz. 250-252
212 Idem, blz. 254
213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
215 *Trouw*, 27 december 1995
216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
217 Rehwinkel 1994, blz. 135
218 De Kam, blz. 10-16
219 Joustra *1989*, blz. 28
220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
222 Rehwinkel 1994, blz. 234
223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
227 Bremmer, blz. 31
228 Idem, blz. 37
229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

230 Idem, 9 april 1994
231 Idem, 16 april 1994
232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
233 CD-*Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandsche Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
237 Bremmer,blz. 34
238 *de Volkskrant* en NRC, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waaróm dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.